АЗӘРИ ДИЛИ
ВӘ
ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәҹмуәси)

Контрольный

Икинчи бурахылыш

АЗӘРБАЈЧАН
МӘКТӘБИ
журналына әлавә

Бакы — 1968

1954-чү илдән нәшр едилир

АЗӘРИ ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәчмуәси)

Икинчи (58-чи) бурахылыш

4482

„Азәрбајчан мәктәби“

журналына әлавә

БАКЫ—1968

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

МҮНДӘРИЧАТ

А. Абдуллаjев — Шакирдләрин шифаһи нитг мәдәнијјәтини инкишаф етдирәк 3

I. ИБТИДАИ МӘКТӘБДӘ АНА ДИЛИ ТӘДРИСИ

Н. Күнәшли — Биринчи синифдә нағыл үзәриндә иш 17

II. ОРТА МӘКТӘБДӘ АЗӘРИ ДИЛИ ТӘДРИСИ

Р. Әкбәрова — Шакирдләрин нитг мәдәнијјәтини инкишаф етдирмәк мүһүм мәсәләдир 25

Ә. Губатов — Јерли шивә вә ана дили тәдрисинин бә'зи мәсәләләри 29

М. Һәсәнов — Фе'ли сифәт, фе'ли бағлама вә мәсдәр тәркибләринин тәдриси һаггында 35

Н. Абдуллаjев — Јазы илә дүзкүн тәләффүз арасындакы әлагәнин изаһына даир 42

И. Бајрамов — Сајын тәдриси һаггында 53

М. Бајрамов — Јазы ишләринә диггәти артыраг . . 62

III. ОРТА МӘКТӘБДӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

А. Сәмәдов — В. И. Ленин әдәбијјатын тә'лим-тәрбијәви әһәмијјәти һаггында 68

J. Jагубов — Әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрә рус халгына вә онун мәдәнијјәтинә мәһәббәт һисси тәрбијә етмәк тәчрүбәсиндән 72

З. Сәмәдов — VIII синифдә «Салур Газанын евинин јағмаланмасы» бојунун тәдриси тәчрүбәсиндән 81

Ч. Әһмәдов — Әдәбијјат дәрсләриндә бәдии тәһлил мәсәләләри 86

Ә. Әфәндизадә — Суаллара чаваб 94

Бу китаблары охумағы мәсләһәт билирик 103

ШАКИРДЛӘРИН ШИФАҺИ НИТГ МӘДӘНИЈЈӘТИНИ ИНКИШАФ ЕТДИРӘК

Профессор **А. АБДУЛЛАЈЕВ.**

НИТГИН МӘЗМУНЧА ҺАЗЫРЛАНМАСЫ

Нитгин мөвзусу. Шифаһи нитгин бүтүн нөвләри, һәмишә мүәјјән бир мөвзуну нәзәрдә тутур. Бә'зән ичласда чыхыш едән нә барәдә данышачағыны, нәји сүбут етмәк истәдијини вә ја нәјә е'тираз едәчәјини өзү дә јахшы тәсәввүр етмәдијиндән, онун долашыг вә позуг нитги динләјичиләрә ајдын олмур; данышанын фикри долашыг олдуғу үчүн онун дедикләриндән һеч бир шеј баша дүшүлмүр вә о, бир сыра јерсиз сөзләр ишләтмәклә нитгини даһа да ағырлашдырыр.

Натиг, һәр шејдән әввәл, өзүнә гаршы тәләбкар олмалыдыр. Онун, өз гаршысында гојдуғу биринчи тәләб — нитгинин мөвзусуну ајдын тәсәввүр етмәси вә динләјичиләри нә кими бир нәтичәјә кәтириб чыхарачағыны габагчадан тә'јин етмәсидир.

Чох вахт натигә мөвзуну һәјатын өзү, конкрет вәзијјәт, јахуд шәраит хатырладыр вә ону чыхыш етмәјә һәвәсләндирир вә тәһрик едир. Лакин мөвзу натигә кәнардан да верилә биләр: ичтимаи тәшкилатлар вә ја идарәләр мүәјјән бир шәхсә бу вә ја дикәр мөвзуја даир чыхыш етмәји тапшыра биләр; јахуд натиги гәзет вә журналда раст кәлдији чәлбедичи бир башлыг (сәрлөвһә) вә ја мүәјјән бир афоризм (һәкиманә сөз) чыхыш етмәјә вә динләјичиләрлә фикир мүбадиләси етмәјә вадар едә биләр.

Мәктәбдә мөвзуну шакирдләрә адәтән мүәллим верир. Шакирдләр бу саһәдә чох надир һалларда фәалијјәт көстәрирләр. Бә'зән, тәшәббүскар мүәллим коллектив сурәтдә кечирдији екскурсија вә ја кәзинтидән сонра шакирдләрә белә тәклиф едир: «Екскурсија заманы сиздә ән чох тәәссүрат јара-

дан вә ја сизи хүсусилә марагландыран нәләр олду, буну сабаһкы дәрсдә нағыл етмәјә һазырлашын». Белә бир тапшырыға көрә һәр шакирд өз сабаһкы чыхышы үчүн мөвзу сечмәли вә ону әтрафлы дүшүнмәлидир.

Нитгин материалыны ајдынлашдырмаг вә мөвзуну габагчадан дүшүнүб мүәјјәнләшдирмәјин бөјүк әһәмијјәтини көстәрмәк үчүн тәшвигатчыларын тәчрүбәсиндән бир мисал кәтирәк.

Тутаг ки, тәшвигатчы ишин кејфијјәтчә јахшылашдырылмасына даир өз истеһсалат мүшавирәләриндә нитглә чыхыш етмәлидир. О, «Тәшвигатчы» журналында белә бир башлыға раст кәлир: «Кәлин аддымларымызы әмәк гәһрәманлары илә бәрабәрләшдирәк!»[1].

Шүбһәсиздир ки, мөвзунун мүәјјән формаја салынмасы фикрин һәрәкәти демәкдир, бу исә мәзмунун динамик сурәтдә ачылмасына кәтириб чыхарыр. Биз, кими гәһрәман адландырырыг? Биз, јалныз мүһарибәдә чәсурлуг көстәрән вә ја ингилаб јолунда чәсарәтлә чанындан кечәнләрә дејил, ејни заманда сәнајенин бүтүн саһәләриндә, кәнд тәсәррүфатында, техника, елм вә инчәсәнәт саһәсиндә икидлик көстәрәнләри дә әмәк гәһрәманлары адландырырыг. Бизим истеһсалатымызда чалышан адамлар ичәрисиндә өз ишинә, вәзифәсинә сәдагәтлә јанашан, чалышган, тәшәббүскар вә бөјүк мүвәффәгијјәтләр әлдә едиб, әмәк гәһрәманы адыны дашымаға лајиг адамларымыз вардырмы? Бәли, белә адамларымыз вардыр. Бунларын һаггында мән данышмалыјаммы? Шүбһәсиз, данышмалыјам, чүнки нитгдә үмуми мүһакимәләрлә кифајәтләнмәк олмаз, мүтләг инандырычы вә конкрет мисаллар көстәрмәк лазымдыр, елә адамлар сечиб көстәрилмәлидир ки, онлары тәглид етмәк, һәгигәтән, әмәк гәһрәманы адландырмаг мүмкүн олсун, буна көрә дә онларла «аддымлары бәрабәрләшдирмәк лазымдыр».

Кәләчәк чыхыш үчүн нәзәрдә тутулачаг мөвзунун үмуми схеми, тәхминән белә мүәјјәнләшдирилә биләр.

Буна охшар иш мүтләг мәктәбдә дә апарылмалыдыр.

Мүәллим, тәклиф олунан мөвзу үзәриндә шакирдләри дүшүнмәјә вадар етмәлидир. Гејд етмәлијик ки, бу мүһүм чәһәтә мәктәбләримиздә лазыми гәдәр фикир верилмир; нәтичәдә һәмин мәсәлә өз мәнфи әксини шакирдләрин һәм јазылы, һәм

[1] «Тәшвигатчы» журналы, 1963, № 23, (русча).

дә шифаһи нитгиндә көстәрир. Шакирдләр мөвзудан өзләри јахшы баш чыхармадыглары үчүн, нә барәдә данышачагларыны да чох думанлы тәсәввүр едир вә ону бир тәһәр јазыр вә ја сөјләјирләр. Белә иш һәтта, шакирдләрин өзүнү дә тә'мин етмир вә разы салмыр.

Бәс шакирдләрә мөвзу дүшүнмәји нечә өјрәтмәли?

Мисал үчүн Бакынын 190 нөмрәли мәктәбиндә әмәкдар мүәллим Зәрбәли Сәмәдовун синиф мүсаһибәсини алаг. Мүсаһибә, халг шаири Сәмәд Вурғунун лирикасы үзрә: «Јашасын күнәш, рәдд олсун зүлмәт!» мөвзусунда едиләчәк шифаһи мә'рузәјә нечә һазырлашмаға һәср олунмушду.

Мүәллим: Сиз Сәмәд Вурғунун мүхтәлиф лирик әсәрләриндән хошунуза кәләнини ала биләрсиниз, лакин бир шәртлә ки, мә'рузәнизин материалы мөвзуја чаваб вермиш олсун. Сиз мөвзуну нечә дүшүнүрсүнүзсә, мә'рузәјә дә һәмин суалдан башламалысыныз. Сиз Сәмәд Вурғунун әсәрләриндән истифадә едәрәк, һәмин мөвзуја ујғун кәлән сәрлөвһәләр сечә биләрсиниз; мәсәлән, «Өлүм күрсүсү» әсәриндән: «Јашасын кәләчәк, јашасын инсан!»; «Јазла гышын дәјишмәси» әсәриндән: «Гој вар олсун бу дүнјада азад көнүл, азад баһар!» вә с.

Шакирдләр бир гәдәр фикирләшдикдән сонра, өз дүшүнчәләрини сөјләмәјә башладылар. Бири деди ки, бу һикмәтли сөзләрдә истибдад вә көһнә гурулушла мүбаризә етмәк нәзәрдә тутулмуш, шаир бүтүн халглары азадлыг бајрағы алтына топлашмаға чағырмышдыр. Она көрә биз Сәмәд Вурғунун сијаси лирикаја аид олан бир ше'рини ајырыб, мә'рузәмизи онларын үзәриндә гурмалыјыг.

Башга бир шакирд буна е'тираз едәрәк: «Нә үчүн јалныз сијаси лириканы алаг?»—деди. Сәмәд Вурғун бурада елмин, билијин, күнәш кими ишығыны нәзәрдә тутмуш вә авамлыг, керилик, көһнә дини е'тигадларын тә'сири алтында јашамағы исә зүлмәт (гаранлыг) бир һәјат кими тәсәввүр етмишдир.

Башга бир шакирд дә: «Мәнә белә кәлир ки, мә'рузәнин епиграфы даһа кениш мә'на дашыјыр; һәјатсеварлик, никбинлик Сәмәд Вурғунун бүтүн поезијасына хас олан чәһәтдир, онун ән көзәл ше'рләриндә һикмәтли сөзләр, хош арзулар, һәјат, халг вә вәтән севкиси күнәш кими өз шүаларыны әтрафа (бејинләрә, зеһинләрә, дүшүнчәләрә) сачмырмы?

Нәһајәт, мүәллим мүсаһибәни јекунлашдырараг деди: «Сиз епиграфы мүхтәлиф чүр баша дүшсәниз дә бир шеји унутмајын ки, нәзәрдә тутдуғунуз мәзмун, гәтијјән мөвзудан

кәнара чыхмамалыдыр. Јә'гин ки, Сәмәд Вурғунун бүтүн әсәрләри бизим вердијимиз епиграфа ујғун кәлмәз. Она көрә әсас мөвзуну һәмишә јадда сахламалы вә данышылан сөзләр, кәтирилән мисаллар һәмин мөвзу әтрафында топланмалыдыр; мөвзумуз исә: «Јашасын күнәш, рәдд олсун зүлмәт!»дир.

Мүәллим белә мүсаһибәләри һәм әдәби, һәм дә «сәрбәст» мөвзулар үзрә апармалыдыр. Хүсусән, белә мүсаһибәләр, чох вахт шакирдләри һәддиндән артыг мүчәррәд вә әсасландырылмамыш мүһакимәләрә кәтириб чыхаран «сәрбәст» мөвзулар үзәриндә апарылмалыдыр.

«Мүчәррәд» мөвзуја даир бир мисал көстәрәк: «Бизим Совет өлкәмиз бүтүн зәһмәткешләр дүнјасынын үмидкаһыдыр». Һәмин мөвзуну орта мәктәбдә бурахылыш синифләринин шакирдләринә һәм јазылы, һәм дә шифаһи мә'рузә етмәк үчүн вермәк олар. Мүәллим өз мүсаһибәсиндә шакирдләрә анлатмалыдыр ки, инша јазмаг вә ја мә'рузә етмәк үчүн мисаллары, фактик материалы һәм һәјатдан, һәм дә нәшр олунмуш әдәбијјатдан алмаг, өјрәнмәк мүмкүндүр. Сонра о, шакирдләрин диггәтини бу сәрлөвһәдә ишләнмиш «бүтүн зәһмәткешләр дүнјасы» вә «үмидкаһ» сөзләринин бурада нә мә'нада ишләнмәсинә чәлб етмәли вә бунлары ајдынлашдырмалыдыр.

Габагчадан ајрылмыш белә мүсаһибәләр ондан өтрү чох фајдалы вә зәруридир ки, бу, шакирдләрдә: «нә гәдәр ки, мөвзу сәнә ајдын дејил, гәләмә әл атма!» вәрдишини јаратмаға көмәк едәр.

НИТГИН МӘЗМУНУНУ АЈДЫНЛАШДЫРМАГДА ИСТИФАДӘ ЕДИЛӘЧӘК ФОРМАЛАР

Мүхтәлиф нөвлү ичтимаи чыхышлары мүгајисә етдикдә, ајдын олур ки, натигләрин әксәријјәти өз билдикләри кими данышмаға чалышырлар. Һәр натигин өзүнә мәхсус данышыг тәрзи, гаршыда гојдуғу мәгсәд вә сөјләмәк үчүн өз сөзү вардыр. Онлардан һәр бири мүзакирә олунмаг үчүн динләјичиләрә јени бир шеј тәгдим едир. Она көрәдир ки, һәр нитгин мәзмунунда һисс едилән кичик бир орижиналлыг вә јенилик онун әсас үстүнлүкләриндән бири һесаб олунур.

Лакин, мүхтәлиф натигләрин чыхышлары үзәриндә апарылан мүшаһидәләр көстәрир ки, онларын нитгләриндә тәкрар олунан ән'әнәви формалара да тәсадүф етмәк мүмкүндүр. Һәр натиг бу ән'әнәви формаја мүәјјән бир әлавә едир; белә

ән'әнәви формалары билмәк, чыхышын материалыны ајдынлашдырмагда, натигә хејли көмәк едир.

Ән'әнәви формаларын фајдалы олдуғуну ики мисалла көстәрәк. Бунлардан бири, бизим истеһсалат мүшавирәләримиздә истифадә олунан—әмәјин кејфијјәтини јүксәлтмәк уғрунда — адлы мөвзудур.

Мә'рузәчи бу мөвзуда чыхыш едәркән, өз фикирләрини нә чүр, һансы гајдада ифадә едир? О, мә'рузәнин әввәлиндә мүвәффәгијјәтләримиз, сонра да нөгсанларымыз һаггында данышыр вә чыхышын сонунда исә бир сыра сәмәрәләшдиричи тәдбирләр көстәрир. Башга бир мә'рузәчи исә нөгсанлары көстәрмәкдән башлајыр, сонра да гејд едир ки, мүәссисәмиздә ишләрин һамысы пис дејил, әлбәттә, мүвәффәгијјәтләримиз дә чохдур, өз ишинин устасы олан адамларымыз да вардыр, лакин бүтүн бунларла кифајәтләнмәк олмаз, ишимиздә гәт'и дөнүшлүк етмәк лазымдыр.

Әслиндә ејни бир нитг формасынын бу ики варианты, һазырда бир ән'әнә шәклини алмышдыр.

Бу формадан истифадә етмәк мүмкүндүрмү?

Шүбһәсиз, мүмкүндүр вә бу формадан үз дөндәрмәк сәһв оларды. Чүнки бу форма садә вә әлверишлидир, динләјичи тәрәфиндән асанлыгла мәнимсәнилир, һәм дә натигә өз јени фикирләрини, әлавәләрини мә'рузәјә артырмаға имкан верир вә мәзмуну орижиналлашдырыр.

Башга бир һадисәни — елми саһәјә даир мә'рузә һазырламағы алаг.

Кәнч елми ишчи диссертасија мүдафиә едәчәкдир. О, Елми шурада сөјләјәчәји кириш сөзүнә һазырлашыр. Диссертант үчүн кириш сөзү, онун бу вахтадәк истифадә етмәдији јени бир жанрдыр. Диссертант, өз јолдашларынын бу саһәдәки тәчрүбәсинә мүрачиәт етмәли олур; о, диссертасија мүдафиәләринә кедиб, орада мүдафиә едәнләрин кириш нитгләрини динләјир вә әмин олур ки, диссертасијаларын мүхтәлиф мөвзуда олмасына бахмајараг, бурада бир-биринә охшар формалар тәкрар олунур: диссертант әввәлчә өз елми ишинин вәзифәләри, орада истифадә етдији тәдгигат үсуллары һаггында данышыр, сонра мәсәләнин тарихинә кечир вә бу әсәрлә елмә нәләри әлавә етдији барәдә изаһат верир, даһа сонра ајры-ајры фәсилләр үзрә, диссертасијанын әсас мәзмуну илә Елми шура үзвләрини таныш едир вә тәдгигатын сонунда һансы нәтичәләрә кәлдијини сөјләјир.

Белә бир кириш сөзүнүн гурулушуну (мүәјјән һиссәләрин јерини дәјишмәклә) башга вариантда да сөјләмәк олар, лакин бүтүнлүкдә алсаг бу, мүдафиә шураларынын ичласларында гәбул олунмуш ади кириш сөзүнүн формасыдыр ки, диссертантлар һәмин формаја әсасән дә өз чыхышларыны һазырлајырлар.

Һәр бир мә'рузәнин мәзмунуна ујғун олараг, јени-јени формалар ахтармаг вә белә формалар васитәси илә динләјичиләрин диггәтини чәлб етмәк вә бу јолла да нитгин ефективлијини јүксәлтмәјә чалышмаг лазымдыр. Лакин, һазырда гәбул олунмуш шифаһи нитг формаларындан үз дөндәриб, нә чүр олурса-олсун новаторлуг көстәрмәјә мејл етмәјин өзүнү дә мәгсәдәујғун һесаб етмәк олмаз; бу иш, хүсусән, һәләлик кифајәт гәдәр натиглик мәһарәтинә јијәләнмәмиш адамлар үчүн мәсләһәт дејилдир.

Орта мәктәб, һәјат үчүн елә адамлар һазырламалыдыр ки, онлар өз мүшаһидәләрини вә ја истәдикләри фикир вә һиссләри дүзкүн ифадә етмәји бачара билсинләр; буна көрә дә мәктәбин әсас вәзифәләриндән бири дә шакирдләрдә мүхтәлиф нөвлү тәәссүрат вә дахили һәјәчанларыны ифадә едә биләчәк мүнасиб сөз вә ифадәләр тапмаг бачарығы јаратмагдыр.

Шифаһи нитг тә'лиминдә, онун (јә'ни, шифаһи нитгин) шакирдләр үчүн ән чох мараглы олан нөвләрини (мәсәлән: 1) охунмуш мәтни вә көрдүкләрини нағыл сөјләмәк, 2) мүшаһидә етдикләрини тәсвир етмәк вә 3) мүәјјән һадисә һаггында мүһакимә јүрүтмәји бачармағы) илк плана чәкмәк лазымдыр ки, бу, онлара ејни заманда мәктәби битирдикдән сонра да лазым олачагдыр. Биринчини вә икинчини ән чох V—VIII синифләрдә, үчүнчүнү исә ән чох јухары (IX—X) синифләрдә өјрәтмәк лазымдыр.

Шакирдләримизин, өз тәәссүратларыны нә дәрәчәдә пис нағыл етмәләри һамымыза мә'лумдур. Мәсәлән, белә бир һадисәни алаг: шакирдләр екскурсијадан вә ја турист јүрүшүндән јеничә гајытмышлар, онлар бу јүрүшләрдә бир чох јени вә мараглы шејләр көрмүш вә һадисәләр мүшаһидә етмишләр. Апарылан мүсаһибәләр сүбут едир ки, шакирдләрин һәмин шеј вә ја һадисәләр һаггындакы тәәссүратлары гејри-дәгиг олур, онлар һәр шеји инчәликләринә гәдәр гаврамағы бачармыр вә үмуми шәкилдә данышырлар. Буна көрәдир ки, ушаглардан көрдүкләрини нағыл сөјләмәји тәләб етдикдә, онлар тәхминән белә данышырлар: һәр шеј чох мараглы иди, екскурсијамыз шән кечди, һамымызын хошуна кәлди вә с. Беләликлә, шакирдләримизин әксәријјәти өз тәәссүратларындан ән әһәмијјәтли чәһәтләри ајырыб, шифаһи сурәтдә әтрафлы вә дүзкүн тәсвир етмәји бачармыр.

Шакирдләрә көрүб ешитдикләрини сөјләмәк, тәсвир етмәк вә онлар һаггында мүһакимә јүрүтмәји өјрәтмәк лазымдыр. Бунун үчүн мүтләг ушагларын тәсәввүр вә тәфәккүрләрини инкишаф етдирмәлидир, онлара мәсәләнин мүһүм чәһәтини икинчи дәрәчәлидән ајырмағы өјрәтмәлидир; бүтүн бунлар шакирдләрдән узун мүддәт тәчрүбә вә вәрдиш, мүәллимдән исә билаваситә көмәк вә нүмунә көстәрмәк тәләб едир.

Мүәллим шакирдләри данышдырмаг үчүн онлара материал топламағы өјрәтмәли, шакирдләрлә бәрабәр екскурсија-ја кетмәли, үмуми мүшаһидәләрдә фәал иштирак етмәлидир. шакирдләрә јалныз бахмағы дејил, өз мүшаһидәләрини даһа дәгиг вә чәлбедичи сөзләрлә ифадә етмәк үчүн көрмәји, ахтарыб тапмағы да өјрәтмәк лазымдыр. Даһа сонра, ушагларда бүтүн көрдүкләрини мүмкүн дәрәчә кениш, әтрафлы вә ејни заманда сәлис бир нитглә данышмаг һәвәси јаратмаг да чох әһәмијјәтлидир.

Мүәллим шакирдләрлә бирликдә мәктәбә гајытдыгдан сонра, коллектив бир нағылетмә тәшкил етмәлидир; бурада һәр шакирд јадда јахшы сахладығы бир шеји тәсвир едир вә ән әһәмијјәтли чәһәти ајырыб көстәрир, нәтичәдә исә нүмунәви бир шифаһи һекајә алыныр ки, бурада һәр шакирдин өзүнә мәхсус пајы олур.

Синфин бүтүн шакирдләри тәрәфиндән коллектив сурәтдә тәртиб олуначаг белә шифаһи һекајәни мүәллим, шәкилләрин көмәји илә дә јарада биләр; белә шифаһи һекајәләр «Хәзәр балыгчылары» јахуд «Көј көлүн саһилиндә» кими там һәрәкәтдә олан сүжетли шәкилләр әсасында да гурула биләр. Бундан сонра ушаглар артыг мүәллимин көмәји олмадан, башга шәкилләр үзрә өзләри мүстәгил олараг һекајәләр дүзәлдә биләрләр.

Шүбһәсиз, бу ишдә јазычыларын һекајәләри дә шакирдләр үчүн нүмунә ола биләр. Лакин, бу мәгсәд үчүн чох мүрәккәб әсәрләри, мәсәлән: Ч. Мәммәдгулузадәнин «Почт гутусу» вә ја А. Шаигин «Мәктуб јетишмәди» адлы һекајәләрини алмаг мәсләһәт дејил. Белә нүмунәләр шакирдләр үчүн һәм чәтин, һәм дә онларын гүввәси харичиндә олар; шакирдләр белә һекајәләрә охшар һадисә тәсвир едә билмәзләр. Бурада ән

јахшы чыхыш јолу, ушаглар үчүн јазылмыш кичик вә асан һекајәләрдән истифадә етмәкдир.

V—VIII синифләрдә апарылан шифаһи нағылетмәни, јухары синифләрдә дә давам етдирмәлидир. Лакин IX синифдән башлајараг, шакирдләрин әсас шифаһи нитг нөвү — мүһакимәнин формаларына даир мә'лумат, јахуд изаһат вә мә'рузәләр олмалыдыр.

Мүһакимә етмәји өјрәнмәк (јә'ни, ирәли сүрүлән мүддәаны әсасландырмаг, үмумиләшдирмәк, мүгајисә етмәк вә с.) нағылетмәни өјрәнмәкдән дә чәтиндир. Шакирдләрә бурада да мүәллимин чох бөјүк көмәји олмалыдыр.

Мүәллим бүтүн синфин иштиракы илә коллектив нүмунәви мә'рузә дә тәшкил едә биләр. Мәсәлән, о, Ч. Мәммәдгулузадәнин «Өлүләр» комедијасыны кечиб тәһлил етдикдән сонра шакирдләрә: «Ч. Мәммәдгулузадә «Өлүләр» комедијасында һансы мәгсәд уғрунда вә нечә мүбаризә апарыр вә кимләри ифша едир?» мөвзусунда бүтүн синфә бирликдә шифаһи мә'рузә һазырламағы тапшырыр. Нөвбәти дәрсдә мүәллим лазым билдији бир шакирдә галхыб мә'рузә етмәји тапшырыр. Галан шакирдләр диггәтлә динләјирләр. Мә'рузәдән сонра, ушаглар ону мәзмун вә дил чәһәтчә мүзакирә едир вә лазыми дүзәлишләр верирләр. Беләликлә, онлар коллектив мә'рузә һазырламаг әсасында, Ә. Һагвердијев, Н. Вәзиров, Ч. Чаббарлы вә башга јазычыларын гәһрәманлары һаггында өзләри мүстәгил мә'рузәләр тәртиб едә биләрләр.

Демәк, мүәллимин рәһбәрлији вә шакирдләрин мүстәгил ахтарышлары нәтичәсиндә, мөвзунун ачылмасы вә шифаһи мә'лумат јолу илә материалын ајдынлашдырылмасы һәлл олунур.

Нитгин композисијасы. Нитгин композисијасы дедикдә, илк нөвбәдә план јада дүшүр. Истәр јазылы вә истәрсә шифаһи нитг үчүн әввәлчә мүәјјән бир план тутмаг мәсләһәтдир. План, шакирдләрдә өз фикирләрини мәнтиги бир ардычыллыгла ифадә етмәк вәрдиши јарадыр, онларын инша јазыларыны вә шифаһи чыхышларыны кејфијјәтчә јахшылашдырмаға көмәк едир.

Планлашдырма, шакирдләрдә чох кәркин зеһни иш тәләб етдијиндән, онлар адәтән, план тутмагдан бојун гачырмаг истәјирләр; шакирдләр планын әһәмијјәтини јалныз мүәјјән тәчрүбә апардыгдан сонра гијмәтләндирмәјә башлајырлар. Планлашдырманын мәгсәдәујғунлуғуну онлара инандырмаг үчүн

бә'зән, бу мәсәләјә һәср едилмиш ајрыча дәрсләр кечирмәк мәсләһәтдир. Мүәллим белә дәрсләрдә шифаһи мә'рузә үчүн шакирдләрә садә бир мөвзу верир вә 20—25 дәгигә мүддәтиндә кениш план тутмағы тапшырыр. Бу иш јалныз тә'лими характер дашыјыр: мүәллим дәрсин биринчи һиссәсиндә, мәсләһәтә еһтијачы оланларын һамысына көмәк едир, дәрсин икинчи һиссәсиндә исә һазырланмыш план мүзакирә олунур.

Адәтән, планын һазырланмасы ики мәрһәлә кечирир. Әввәлчә, шакирд планын маддәләрини гејд едир, сонра о, јаздыгларыны нәзәрдән кечирир, ајры-ајры һиссәләр арасында мәнтиги әлагә јарадыр вә нәһајәт, мүәјјән едир ки, үмумијјәтлә планда вәһдәт вә тамлыг өз әксини јахшы тапа билмәмишдир. Бу заман шакирд планы јенидән ишләмәјә башлајыр, артыг шејләрин үзәриндән хәтт чәкир, чатмајан јерләри тамамлајыр, лазым кәләндә пландакы маддәләрин јерини дәјишир, бә'зиләрини бирләшдирир, бә'зисини даһа кичик һиссәләрә ајырыр вә с. Бу гајда илә тәхмини план әсасында ишләниб һазырланмыш планын сон варианты јарадылыр.

Шифаһи нитгә вә ја мә'рузәјә һазырлашаркән, елә дәгиг вә ајдын план тутмаг вә гејдләр апармаг лазымдыр ки, натиг утаныб-чәкинмәдән, тамамилә сәрбәст вә өзүнә әмин бир һалда, ејни заманда мүвәффәгијјәтлә өз чыхышыны баша чатдыра билсин.

Тәчрүбә көстәрир ки, натиг үчүн габагчадан һазырладығы гејдләр чох фајдалыдыр. Мәс'ул јерләрдә чыхыш едәркән, тәкчә һафизәјә, јаддаша, е'тибар етмәк олмаз; натигин көзү гаршысында олан гејдләр, дејилмәси зәрури олан һәр бир шеји унутмамаға хејли көмәк едәр.

Габагчадан дүшүнүлмүш план әсасында, нитгин ичтимаи истигамәти вә онун динләјичиләрә көстәрәчәји тә'сир, бир сыра јоллардан истифадә олунмасыны тәләб едир; бу исә нитгин композисијасы үчүн чох мүһүмдүр.

Тәчрүбәли мүһазирәчи вә ја мә'рузәчи чыхыш едәркән, јалныз өз нөгтеји-нәзәрини (бахышыны), мүлаһизәләрини ифадә етмәклә кифајәтләнмир; о, динләјичиләрә һазыр нәтичәләр вермир, аудиторија илә үнсијјәт сахламаға чалышыр, онунла өзүнәмәхсус бир јолла «мүбаһисә» апарыр, ону инандырмаға чалышыр, һәтта, бә'зән елә бил ки, онунла мүбаһисә едир, она тә'сир етмәјә чалышыр. Натиг динләјичиләри һәмишә нәзарәт алтында сахламаға, онларын диггәтини өзүнә чәлб етмәјә фикир вермәлидир, унутмамалыдыр ки, динләјичиләр

чох вахт тәркибчә, мараг, һәвәс вә үмуми һазырлыг е'тибары илә мүхтәлиф олурлар.

Динләјичиләрлә үнсијјәт сахламаг, онун марағыны көзләмәк, фикир вә дүшүнчәләрини һәрәкәтә кәтириб ојатмаг өз чыхышынын композисијасы үчүн натигдән бир сыра јоллар арамағы тәләб едир.

Елә мә'рузәчи вә мүһазирәчиләр вардыр ки, онлар динләјичиләрлә бирликдә гаршыда гојулан мөвзуја даир уча сәслә фикир мүбадиләси едирләр: өз гаршыларында мүбаһисәли мәсәләләр гојур вә өзләри она чаваб верирләр, мүмкүн олан бә'зи е'тираз вә шүбһәләр ирәли сүрүрләр, онлары ајдынлашдырдыгча мүәјјән нәтичәләрә кәлиб чыхырлар. Бу исә, динләјичиләрин диггәтини кәскинләшдириб, онлары һәлл едиләчәк проблемин маһијјәтинә чәлб етдијиндән, чох әлверишли вә сәмәрәли бир јолдур.

Бә'зи натигләр өз чыхышларыны чанлы вә мараглы етмәк үчүн риторик (натиганә) суаллардан истифадә едирләр. Белә һалларда тәһлил натиг тәрәфиндән һазыр шәкилдә верилир. Бу сualларын вәзифәси — динләјичиләрин диггәтини һәрәкәтә кәтирмәк вә өјрәнилән фактларын, һадисәләрин, бунлар арасында әлагәләрин, нәтичәләрин вә изаһ олунан башга мәсәләләрдә ән мүһүм маддәләрин дәрк едилмәсиндә шүурлуғу јүксәлтмәкдир.

Бу суалларын хүсусијјәти ондадыр ки, онлар динләјичиләрдән чаваб тәләб етмир. Мүһазирәчи данышаркән гаршыда суаллар гојур вә һәмин суаллара өзү чаваб верир.

Елә натигләр вардыр ки, онлар иллүстратив материаллардан (әјани васитәләрдән) истифадә едир, мүхтәлиф һадисәләр сөјләјир вә ја бәдии әсәрләрдән ситатлар кәтирирләр. В. И. Ленинин өз нитгләриндә бир сыра јазычынын: Гогол, Гончаров, Салтыков-Шедрин, Чехов вә башгаларынын әсәрләриндән чох усталыгла вә кениш мигјасда истифадә етмәси бизә мә'лумдур. Елә натигләр дә вардыр ки, онлар мәзмунча чох чидди олан мөвзулара, јери кәлдикчә нитгләриндә јумор үнсүрләри әлавә едирләр.

Бурада истәр-истәмәз мәшһур јазычы А. П. Чеховун «Скучнаја историја» («Чан сыхычы тарих») адлы һекајәсиндәки профессорун сөзләри јада дүшүр:

«Он беш дәгигә, јарым саат мүһазирә охујурсан вә бир дә көрүрсән ки, тәләбәләр көзләрини тавана зилләјибләр, бири дәсмалыны чыхармаг үчүн әлини чибинә салыр, бир башгасы

јанпөрту отуруб, үчүнчүсү өз-өзүнә күлүр... Һә... бу о демәкдир ки, диггәт јорулмушдур. Тез бир тәдбир көрмәк лазымдыр. Елә биринчи имкандан истифадә едәрәк, мән ортаја күлмәли бир сөһбәт салырам. Аудиторијада отурмуш јүз әлли тәләбәнин симасы күлүмсәмәјә башлајыр, онларын көзләри шәнликлә парылдајыр, аудиторијадан исә чох чәлд вә сүр'әтлә өтүб кечән дәниз далғасына бәнзәр бир сәс ешидилир... Мән дә күлүрәм. Артыг диггәтләр јорғунлугдан азад олмушдур, мән дә мүһазирәни давам етдирә биләрәм».

Шифаһи нитгдә мүһүм мәсәләләрдән бири дә ону нечә башламаг вә нә чүр гуртармагдыр. Күтләви чыхышын композисијасы вә гисмән дә нитгин башланғычы вә сон һиссәсинин ролу һаггындакы мәсәләни ајдынлашдырмаг үчүн көркәмли натигләрин күтләви чыхышлары бизә чох зәнкин материал верир.

Маһир сөз усталарынын нитгләрини охудугда, өз чыхышларынын планыны нечә сәлигә илә тәртиб етдикләринә, бир мәсәләдән башга бир мәсәләјә нечә бир мәнтиги ајдынлыгла кечдикләрини, кәтирдикләри дәлилләрин системиндәки ардычыллығы, динләјичиләрә гүввәтли тә'сир көстәрмәк мәгсәди илә өз чыхышларыны нә чүр бачарыг вә мәһарәтлә башлајыб гуртардыгларыны ачыг көрмәк олур. Онлар адәтән, динләјичиләрин тәркибини нәзәрә алараг, өз нитгләринин кириш һиссәсини бир нөв психоложи һазырлыға чевирирдиләр.

Белә натигләр өз чыхышларында јекнәсәглијә (шаблона) јол вермәздиләр, нитгләринин мәзмуну, шәраитин тәләбинә көрә, һәмишә мүхтәлиф олур вә нитгин әсас вәзифәси вә мәзмуну илә мүәјјәнләшдирилирди. Ејни заманда онларын сон сөзләри дә һәм мүхтәлиф формалы, һәм дә нитглә сых сурәтдә бағлы олурду. Бүтүн бунлар нитгдә ирәли сүрүлмүш мүһакимәләрин мәнтиги нәтичәләри олмагла бәрабәр, һәм дә нитг мелодијасынын сон аккорду кими сәсләнирди.

Биз көһнә китаб, журнал вә гәзет сәһифәләрини вәрәгләркән, орада кечмиш ингилабчыларымызын, мүһазирәчи, мә'рузәчи, әдиб, шаир, тәблиғатчы вә тәшвигатчыларымызын көзәл вә парлаг нитг нүмунәләринә раст кәлирик. Бу көзәл сөз усталары кәләчәк нәсил үчүн ирс олараг, тәкчә нитг нүмунәләри гојуб кетмәмишләр; онлар ејни заманда натиглик мәһарәтинин нәзәријјәсини ишләјиб һазырламағымыз үчүн мүәјјән бир тәмәл дашы гојуб кетмишләр.

Натигин чыхышында ән мәс'ул момент вә ән чәтин иш, динләјичиләрин диггәтини чәлб етмәкдир. Мүһазирәчинин елә биринчи сөзләри чох садә, ајдын вә мараглы олмалыдыр ки, о, динләјичиләрин диггәтини дәрһал кәнар шејләрдән јајындырыб өзүнә јөнәлтсин вә өз үзәриндә мәркәзләшдирә билсин.

Чыхыш заманы, елә илк сөзү башлајан кими динләјичиләрин диггәтини јајынмаға гојмајан, ону чиловлајыб сахлајан «гырмаглар» мүхтәлиф ола биләр. Бурада: нитгин мөвзусу илә бағлы олан мараглы вә ја тәәччүблү бир һадисә һаггында данышмаг, јахуд һәјаты бир мисал кәтирмәк олар; әкәр мөвзу вәтәнпәрвәрлијә аиддирсә, бирдән-бирә чыхыша ше'рлә, мәсәлән, Аббас Сәһһәтин:

«Көнлүмүн севкили мәһбубу мәним,
Вәтәнимдир, Вәтәнимдир, Вәтәним...»

мисралары илә башланан ше'рини әзбәрдән, ифадәли сурәтдә сөјләмәк олар; әкәр сөһбәт ишдән, кејфијјәтдән кедирсә, чыхыш тәнбәллијә, бошбоғазлыға гаршы јөнәлдилмишсә, шаир Зија Пашанын:

«Ајинәси ишдир кишинин лафә бахылмаз,
Шәхсин көрүнүр, рүтбеји-әгли әсериндә...»

бејти илә башланан мәснәвисини, јенә дә әзбәрдән вә ифадәли сурәтдә сөјләмәк олар; јахуд да јенә мүәјјән дәрәчәдә мөвзу илә бағлы олан вә динләјичиләр үчүн көзләнилмәз вә гәрибә бир мәзһәкә, ләтифә данышмагла әсил мәтләбә кечмәк олар.

Белә бир мүгәддимә илә нитгә башламаг үчүн габагчадан чидди фикирләшмәк, һәр шеји өлчүб бичмәк лазымдыр. Аудиторијанын диггәтини өз үзәриндә мәркәзләшдирмәк мәгсәди илә чыхышын әввәлинә артырылан бу «бәрдашын» (илк сөзүн) мөвзуја бағлылығыны натиг әтрафлы дүшүнмәлидир. Шүбһәсиз бу мәсәләнин өзү дә јарадычы бир ишдир.

Биз бу вахта гәдәр шифаһи нитги башламагдан данышырдыг; инди исә кәлин ону (нитги) нә чүр гуртармаг мәсәләсини мүәјјәнләшдирәк.

Нитгин сонунда бүтүн дејиләнләр јекунлашдырылмалыдыр; ејни заманда бу мәрһәлә, чыхышын әввәли, башланғычы илә әлагәләндирилмәлидир. Нитгин сону, мусиги әсеринин сон аккордунда олдуғу кими, бүтүн мәсәләни һәлл едир вә битирир. Нитгин сону елә олмалыдыр ки, динләјичиләр артыг мәтләбин битдијини мүһазирәчинин сәс тонундан да һисс едә билсинләр.

Беләликлә, нитгин башланғычы вә сону, мүһазирәнин мәзмуну илә үзви сурәтдә бағлы олмалы, мәзмунун мәгсәди вә үмуми мә'насына ујғун кәлмәлидир.

Мүһазирәнин вә үмумијјәтлә шифаһи чыхышын башланғыч вә сон һиссәси мәсәләси һаггында совет методистләри вахты илә өз фикирләрини мәтбуат сәһифәләриндә билдирмишләр; бу мәсәлә дил-әдәбијјат мүәллимләрини инди дә марагландырмагдадыр.

И. Ј. Кленитскаја вә Л. Ј. Ковалјованын јаздыглары «Китабы севмәји өјрәнин» адлы әсәрдә «Билмирәм нечә башлајым вә нә чүр гуртарым» башлыглы бир фәсил вардыр. Бурада мүәллифләр нитгин башланғычы үзәриндәки ишә чох бөјүк әһәмијјәт верирләр. Онлар гејд едирләр ки, чох вахт шакирдләри чәтин вәзијјәтә салан анчаг нитгин башланғычыдыр. Башланғычдакы јарадычылыг бүтүн нитги чанлы вә орижинал едир; әкәр шакирд нитгә јекнәсәг, басмагәлиб (стандарт) шәкилдә дејил, өзү билдији вә истәдији кими башлајырса, тәбиидир ки, елә о шәкилдә дә чыхышыны давам етдирмәлидир[1].

Һәмин мәсәлә илә әлагәдар олараг, дил-әдәбијјат мүәллими, нитги мараглы башламағы дүшүнмәјә даир шакирдләрә һәтта, хүсуси чалышмалар да тәклиф едә биләр. Мәсәлән:

«Өлүләр» комедијасы охунуб тәһлил олунмушдур; орадакы һадисәләр изаһ едилмиш бүтүн мәсәләләр һаггында данышылмышдыр. Мүәллим евә белә бир тапшырыг верир: «Кәлән дәрс үчүн Кефли Искәндәр һаггында синифдә нитг сөјләмәјә, чыхыш етмәјә һазырлашын!». Сонра мүәллим әлавә едир: «Билирсиз нә вар? Кәлин Кефли Искәндәр һаггында хүсуси бир формада чыхыш етмәјә һазырлашаг, елә едәк ки, нитгин башланғычы мараглы олсун, буна көрә кәлин нитгимизин әввәли үчүн фикирләшиб мараглы имканлар тапаг!» Шакирдләр сусурлар. Мүәллим һисс едир ки, әввәлчә онлара нүмунә көстәрмәк лазымдыр. Сонра о, учадан дејир: «Ушаглар, кәлин белә башлајаг: Һачы Һәсән ағанын еви... Шәһәрин һачылары, мәшәдиләри, кәрбәлајылары тез-тез гапыны ачыб нә исә сорушур вә сонра ичәри дахил олуб, Шејх Нәсрулланын өлү ди-

[1] И. Ј. Кленитскаја, Л. Ј. Ковалјова. «Учител лјубит книгу», М. «Знание», 1963, сәһ. 49.

рилтмәк хәбәрини бөјүк бир инам вә тәәччүблә бир-бириндән сорушурлар. Һамы һәјәчан кечирир, һамы һејрәт вә горху ичәрисиндәдир. Һачы Һәсән ағанын арвады, гызы, нөкәри вә гуллугчулары ора-бура гачыб, јығ-јығыш едир вә чох мә'мин вә гејри-ади бир гонағы гаршыламаг үчүн һазырлыг көрүрләр. Сәһнәдәкиләр ики-бир, үч-бир күнчләрдә топлашыб, чох чиддл бир һалда сөһбәт едирләр. Лакин, бу адамлардан кәнарда чох кәдәрли вә дүшүнчәли бир нәфәр дајанмышдыр. О кимдир? Бу Һачы Һәсән ағанын оғлу Искәндәрдир. Бәс бу һәјәчанлы сөһбәтләрдә о нә үчүн иштирак етмир?». Мүәллим елә бурадача изаһ едир ки, ушаглар, сиз һәмин «нә үчүн?» суалына чаваб вермәлисиниз. Бу «нә үчүн?» суалы васитәси илә Искәндәрин дахили аләмини ачыб тәһлил етмәли вә Искәндәрлә Шејх Нәсрулла вә Һачы Һәсән ағалар арасындакы зиддијјәти, керидә галмыш авам, фанатик мүһитлә Искәндәрин мүбаризәсини вә башга мәсәләләри көстәрмәјә чалышмалысыныз.

Бүтүн синиф бу барәдә фикирләшиб чалышмалар апарыр; ајры-ајры шакирдләр бу вә ја башга јолла башламағы тәклиф едирләр, синиф бу тәклифләри мүзакирә едир, мүәллим һәр јени тәклифин үстүн вә нөгсан чәһәтләрини көстәрир. О, ејни заманда шакирдләрә сүн'и јолларла «мараглы башланғыч» јаратмағы мәсләһәт көрмүр вә өјрәдир ки, нитгин башланғычыны тәртиб едәркән, әсил мөвзуја асан вә тәбии јолла кечмәји јаддан чыхармасынлар.

Бә'зән, мүәллим ајры-ајры һалларда нәдән башламаг мүмкүн олдуғуну шакирдләрә мәсләһәт көрүр. «Искәндәрин сизә ән чох хош кәлән хүсусијјәти нәдир? Сизчә Искәндәрин ән башлыча чәһәти нәдәдир? Јахуд да керидә галмыш авам мүһитлә Искәндәр арасындакы конфиликтин сәбәбләриндән башлаја биләрсиниз».

Иши тәхминән белә тәшкил етдикдә, шакирдләрин чавабы бир-биринин ејни олмур вә стандарт шәкил алмыр.

I. ИБТИДАИ МӘКТӘБДӘ АНА ДИЛИ ТӘДРИСИ

БИРИНЧИ СИНИФДӘ НАҒЫЛ ҮЗӘРИНДӘ ИШ

Биринчи синифдә тә'лимин илк күнүндән нағыл үзәриндә апарылан ишин бөјүк әһәмијјәти вардыр.

Нағыл ушагларда Вәтәнә, ана дилинә мәһәббәт тәрбијә едән мүһүм васитәләрдән биридир. О, ушагларда диггәти тәрбијә едир, тәбиәтә, онун көзәлликләринә дәрин мараг ојадыр. Инсанларын үмумиләшдирилмиш һәјат тәчрүбәси олан нағылларда онларын тәбиәтлә мүбаризәси, онун үзәриндә гәләбәси, хејирлә шәрин мүбаризәси тәсвир олунур.

Нағылларда һәјати тәчрүбәләрин нәтичәси олан халг мүдриклијиндән данышылыр. Үмумијјәтлә, ушагларын тә'лим-тәрбијә ишиндә нағыл бөјүк рол ојнајыр.

Ибтидаи мәктәбдә нағыл үзәриндә ишин дүзкүн тәшкили тә'лим вә тәрбијә ишиндә бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Нағыл ушагларда јумор һиссләрини инкишаф етдирир. Нағыл ушагларын гәлбинә, руһуна јахындыр. О, шакирдләри сурәтләр јаратмаға, һадисәләрлә јашамаға мәчбур едир. Ушаглар Чыртданын («Чыртдан» нағылы) гочаглығына һејран галыр, севинир, онун кими олмаға, өзүнү она охшатмаға чалышыр, Фатманын («Фатма» нағылы) чәкдији әзијјәтләрә, төкдүјү көз јашларына ачыјыр, кәдәрләнир, она көмәк етмәк истәјирләр.

Бујнузларыны итиләшдирәрәк, гурдун гарныны јыртыб балаларыны хилас едән кечинин аналыг мәһәббәтинә, һүнәринә ушаглар һејран галыр, падшаһын гарныны јыртыб чыхан вә учадан банлајан Хорузу алгышлајырлар вә с.

Халг нағыллары ајдын вә садәдир. Бу хүсусијјәтләри илә нағыллар ушаглары даһа чох өзүнә чәлб едир. Мәктәб һәјатынын илк илләриндә бүтүн охунмуш вә ја синдирилмиш

M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası

нағыллар һәјат боју унудулмур, китаба, мүталиәјә, һәјата олан кәләчәк марағы мүәјјәнләшдирир. Биз рус ше'ринин күнәши олан А. С. Пушкинә дајәси А. Родиованын нағылларынын нечә гүввәтли тә'сир көстәрдијини јахшы билирик. Бөјүк пролетар јазычысы М. Горки дә даим нәнәсини вә онун нағылларыны хүсуси һәрарәтлә хатырлајыр.

В. И. Ленин һәлә ушаглыгдан нағыллары диггәт вә мәһәббәтлә динләмиш, халг маһныларыны бөјүк марагла охумушдур.

Бәли, бизим һәр биримиз дә ушаглыг илләриндә нағыл охудуғумуз сааты һәрарәтлә хатырлајырыг.

Мәктәбләримизин ибтидаи синифләриндә нағыл үзәриндә ишин тә'лим-тәрбијә саһәсиндәки мәгсәдини јахшы билән, ону јүксәк гијмәтләндирән мүәллимләримиз көзәл тәчрүбәләр әлдә етмишләр.

Ағдаш шәһәриндәки Низами адына 2 нөмрәли мәктәбдә Ҝ. Сәмәдова әлавә мәшғәләләрдә нағыл үзәриндә ишин тәшкилиндән данышаркән деди:

— Дәрс дедијим биринчи синфә 30 ушаг кәлмишди. Бунлардан бә'зиләри чүмлә гурмағы, суаллара дүзкүн чаваб вермәји, кичик һекајә данышмағы да бачарырдылар: лакин бир чохларынын нитги зәиф инкишаф етмишди. Она көрә дә онлар мәним суалларыма там чаваб верә билмирдиләр.

Апардығым илк мүсаһибә нәтичәсиндә һәр ушағын нитг инкишафы илә таныш олдум.

Ушагларын нағыла олан мүнасибәтини, нағылларын тәрбијә вә дәркетмә әһәмијјәтини нәзәрә алараг, нағыл үзәриндә мүнтәзәм иш апармағы гәрара кәлдим. Мән билдим ки, ушагларын нитгини инкишаф етдирмәк, онлары китаб охумаға мәчбур етмәк үчүн бу пријом даһа әлверишлидир.

Нағыл үзәриндә иши һәлә әлифбајагәдәрки дөврдән башлајыр, бүтүн дәрс или мүддәтиндә оху дәрсләриндә вә синифдәнхарич оху мәшғәләләриндә давам етдирирәм.

Бу мәгсәдлә биринчи синифдә апардығым ишдә шакирдләрин јаш вә билик сәвијјәсинә ујғун олан халг нағылларындан кениш истифадә едирәм. Мән истәр дәрс, истәрсә дә синифдәнхарич мәшғәлә үчүн материал сечәркән һәр нағыл үзәриндә иш пријомларыны да фикирләширәм.

Мә'лумдур ки, әлифбајагәдәрки дөврдә ушаглар китаб охумағы бачармырлар. Она көрә дә бу дөврдә нағылы ја мән өзүм данышыр, ја да охујурам. Чүнки нағылы данышаркән ушагларын көрүрәм, нағылын тә'сирини мүшаһидә едирәм, мүвафиг фасилә вә ја интонасија илә онун тә'сирини күчләндирирәм, бә'зән дә онлара чәтин јерләри баша дүшмәкдә көмәк көстәрирәм. Мүәллимин ифадәли вә сәлис нитги ушагларын данышығына бөјүк тә'сир едир. Бу исә ушагларда мүәллим кими данышмаг арзусу доғурур.

Мән өз мүшаһидәләримә әсасән ашағыдакы нәтичәјә кәлмишәм:

Нағылы ифадәли, рәван вә сакит сәслә данышмаг.

Нағылы данышаркән халг сөз вә ифадәләриндән истифадә етмәк.

Нағылы данышдыгдан вә ја охудугдан сонра фасилә вермәк, дајанмаг лазымдыр. Бу исә нағылын мәзмунуну дәриндән баша дүшмәк вә нәтичә чыхармагдан өтрү ушаглара имкан вермәлидир.

Нағылы данышаркән мүхтәлиф әјани васитәдән (мәсәлән, шәкилләрдән, кағызлардан, картондан кәсилмиш сурәтләрин фигурларындан, мүмкүн олдугда көлкә театрындан) истифадә етмәјә чалышырам.

Ҝ. Сәмәдова синифдәнхарич охуја һәср олунмуш илк мәшғәләдә «Турп» нағылыны (рус халг нағылы) ушаглара данышмышдыр.

Мәшғәлә заманы нүмајиш етдирмәк үчүн бостаны тәсвир едән шәкиллә јанашы, нағылда иштирак едән әсас сурәтләрин (Бабанын вә нәнәнин) фигурларыны кәтирмишдир. (Һәмин фигурлары мүәллим өзү габагчадан һазырлајыр).

Ҝ. Сәмәдова нағыл үзәриндә ишә белә башлајыр: — Ушаглар, бу мәшғәләдә сизә «Турп» нағылыны данышачағам. Ким бу нағылы билирсә, әлини галдырсын, —дејә синфә мурачиәт едир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, нәинки нағылы билмәјәнләр, һәмчинин биләнләр дә бөјүк марагла динләјирләр. Сонра да мүәллим «Бостанда» шәклини јазы тахтасындан асараг нағылы данышмаға башлајыр, «Баба бостанда турп әкди. Турп күндән-күнә бөјүдү. Ири бир турп олду». Бу заман мүәллим «Бостанда» шәклиндәки кәсик јерә турпун шәклини бәркидир вә сөзүнә давам едир:

— Баба турпу торпагдан чыхартмаг истәди. Дартды, дартды, анчаг турпу чыхара билмәди.

Мүәллим бабанын фигуруну турпун бир тәрәфинә бәркидир. — Баба нәнәни көмәјә чағырды, — дејиб нәнәнин фигуруну бабанын јанына бәркидир.

Һәр бир фигур ушаглары даһа да марагландырыр вә онларда чанлы тәсәввүр јарадыр.

Ушаглар нағылы данышаркән, јери кәлдикчә «Бостанда» шәклинә бәркидилмиш фигурлардан да истифадә едирләр.

Ҝ. Сәмәдова мәшғәләни кичик бир мүсаһибә илә гуртарыр. Бу мәгсәдлә дә суал-чаваба башлајыр:

— Бу нағыл кимин хошуна кәлир?

(Һамы әл галдырыр)

— Нағылда ән чох нә хошунуза кәлир?

(Бабанын турпу чыхармасы даһа чох хошумуза кәлир)

— Нә үчүн һамы, һәтта балача сичан да көмәјә кәлдикдән сонра баба турпу чәкиб чыхара билди?

(Ушаглар мүхтәлиф фикир сөјләјирләр. Лакин бүтүн чавабларда фикир ејни олур: турп чох бөјүк иди. Баба ону чыхара билмирди. Һамы көмәјә кәлдикдән сонра баба турпу чыхара билди).

Мүәллим ушагларын чавабларына ашағыдакылары да әлавә етди:

— Һамы көмәк еләдији үчүн баба турпу чыхартды. Чүнки бир нәфәр үчүн турпу чыхартмаг чәтин иди.

Достчасына иш, ишә көмәк көстәрмәк фикрини мүәллим нөвбәти нағылларда да нәзәрдә тутур вә даһа да мөһкәмләндирир. Бунунла бәрабәр бу фикир синиф коллективинин тәшкилиндә дә мүәллимә көмәк етмишдир.

Мүәллим һәмин нағылы евдә аилә үзвләринә нағыл етмәји вә она аид шәкил чәкмәји шакирдләрә тапшырыр.

Нөвбәти мәшғәләјә ушаглар мүхтәлиф шәкилләр кәтирирләр. Ушагларын бә'зиләри анчаг турп, бә'зиләри турпа су верән нәнәни, бә'зиләри дә бабанын шәклини чәкирләр. Һәмин шәкилләри мүәллим синифдә шакирдләрлә бирликдә мүзакирә едир: јахшы шәкилләр мүәјјәнләшдирилир вә бунларын јахшы олмасынын сәбәбләри изаһ едилир. Нөвбәти мәшғәләдә һәмин шәкилләрдән мүәллимин көмәји илә шакирдләр плакат дүзәлдирләр.

Мүәллимин дедији кими, һәмин нағыл үзрә апарылмыш јекунлашдырычы мүсаһибә синиф коллективинин тәшкилиндә әсас васитәләрдән бири олмушдур.

Нағылын филмоскоп васитәси илә ушаглара көстәрилмәси нағыл үзәриндә ишин ән мараглы нөвләриндән биридир.

Нағылдакы һадисәләр чанлы шәкилдә ушагларын көзләри гаршысындан кечир. Филмоскоп ушагларда нағыл һаггында ајдын тәсәввүрүн јаранмасына көмәк едир.

Тәнзилә Шыхыјева (Ағдаш шәһәриндәки 7 нөмрәли ибтидаи мәктәбин мүәллими) мәһз она көрә дә филмоскоп васитәси илә нағылын көстәрилмәси пријомундан тез-тез истифадә едир:

— Бизим мәктәбдә нағылларын филмоскопла көстәрилмәси үчүн һәр чүр шәраит вардыр. Синифдәнхарич мәшғәләләрдә бә'зән нағылы мән өзүм данышыр, бә'зән дә филмоскопла ушаглара көстәрирәм. Дәрс дедијим ушаглар нағыла филмоскопла бахмағы даһа чох севирләр. Кечән дәрс или мүддәтиндә шакирдләрә «Гырмызыпапаг», «Гаргыз» вә с. нағыллары филмоскоп васитәси илә көстәрмишәм.

Мән һәр дәфә нағыл үзәриндә шакирдләрлә иш апараркән јени пријомлар тәтбиг етмәјә чалышырам. Мәсәлән, кечән дәрс илиндә дөрдүнчү синифдә дәрс дедијим, һазырда исә бешинчи синифдә охујан шакирдләрими дә бу ишә чәлб едирәм. Мәним көмәјимлә бешинчи синиф шакирдләри биринчи синиф шакирдләринә габагчадан мүәјјән етдијим нағылы данышмаг үчүн һазырладылар.

Биринчи синиф шакирдләри кәнч нағылчылары бөјүк марагла динләдиләр...

Тәнзилә мүәллимин шакирдләри бу вә ја дикәр нағылын мәзмунуна ујғун олараг шәкил чәкмәји дә јахшы бачарырлар. Бу мәгсәдлә дә мүәллимин көмәји илә шакирдләрин тәртиб етдикләри албом диггәти чәлб едир.

Албомун илк сәһифәсиндә синифдәнхарич охунмуш нағылларын сијаһысы верилмишдир. Сонракы сәһифәләрдә исә охунмуш нағылларын гыса мәзмуну јазылмыш, шакирдләр тәрәфиндән чәкилмиш шәкилләр јапышдырылмышдыр. Шәкилләрин алтында исә онларын мәзмунуна ујғун сөзләр ҝејд олунмушдур.

Нағылларын јарадычы сурәтдә мәнимсәнилмәсиндә онларын сәһнәләшдирилмәси дә көмәк едир. Бу чәһәтдән халг нағылларында һәр чүр имкан вардыр. Нағылларын сәһнәләшдирилмәсиндә шакирдләр өзләрини нағылда иштирак едән шәхсләр кими һисс едирләр.

Н. Әсәдуллајев (Бакы, Новханы кәнд мәктәбинин мүәллими) нағылларын сәһнәләшдирилмәсинә бөјүк әһәмијјәт верир: — Мән нағыл үзәриндә иш заманы шәхсләрлә охуја вә нағылын сәһнәләшдирилмәсинә бүтүн шакирдләри чәлб етмәјә чалышырам. Бу, шакирдләрин диггәтини фәаллашдырыр, нитгини зәнкинләшдирир. Мән кечән дәрс илинин ахырында «Гоғал» (рус халг нағылы) вә «Чыртдан» (Азәрбајчан халг нағылы) нағылларыны сәһнәләшдирмишәм. Чүнки бу нағыллары ушаглар бөјүк марагла охујурлар. Синифдәнхарич мәшғәләдә биз һәмин нағыллары охујуб тәһлил етдик.

Нөвбәти мәшғәләнин бириндә «Гоғал» нағылынын сәһнәләшдирилмиш шәклини охудум. Һамы диггәтлә мәни динләди. Охудан сонра фасилә вердим. Бу заман бүтүн ушагларын әлини галдырдығыны көрдүм. Мә'лум олду ки, һамы сәһнәләшдирилмиш нағылда иштирак етмәк истәјир.

Бу заман ушаглардан бири деди:

— Мән түлкүнүн сөзләрини дејәчәјәм. Анам мәнә палтар һазырлар.

Икинчи шакирд ајы, үчүнчү гоғал, дөрдүнчү гурд вә с. олмаг истәдикләрини билдирдиләр. Әлбәттә, сәһнәләшдирилмиш нағылда синфин бүтүн шакирдләринин иштирак етмәси мүмкүн дејилдир. Роллары ушаглар арасында бөлүшдүрдүм. Пјесдә 14 нәфәр шакирд иштирак етмәли олду. Анҹаг мәним тәклифим үзрә һәр ролу ики шакирд ифа етмәли иди. Ушаглар сөзләрини тезликлә өјрәндиләр вә биз мәшгә башладыг. Мәшг заманы ушагларын сөзләри дүзкүн тәләффүз етмәләринә, ајдын демәләринә, һәрәкәтләринә, ојунлардакы иштиракларына вә с. чидди диггәт јетирдим. Ушаглар һәвәслә өз ролларыны тәкрар етдиләр, һәр кәс өз сөзләрини даһа јахшы сөјләмәјә чалышды.

Сәһнәләшдирилмиш бу нағылы шакирдләр бөјүк севинчлә гаршыладылар вә бурада иштирак едәнләри алгышладылар. Кичик тамашачылар һәмин сәһнәләшдирилмиш нағылы икинчи дәфә көстәрмәји хаһиш етдиләр. Биз нөвбәти мәшғәләдә тамашачыларын арзуларыны јеринә јетирдик.

Нағыл үзәриндә ишин белә тәшкили ушаглар үчүн даһа да марағлы олур вә тә'лим-тәрбијә ишиндә бөјүк рол ојнајыр.

Тәчрүбә көстәрир ки, анҹаг ишин белә тәшкили нәтиҹәсиндә мүәллим сәһнәләшдирилмиш нағылда өз мәгсәдинә наил ола биләр.

Бундан әлавә, бу вә ја дикәр нағылын сәһнәләшдирилмәсиндә мүәллимин ушаглара дәгиг јанашмасы ушагларда коллективчилик һиссләри тәрбијә едир.

Н. Әсәдуллајев бә'зән охунмуш ајры-ајры нағыллардан парчалар сечиб ифадәли охујур, шакирдләр исә һәмин парчанын һансы нағылдан көтүрүлдүјүнү мүәјјәнләшдирирләр. Мәсәлән,

I

«— О кимдир дамым үстә,
Дамым, диварым үстә?
Ашымы шор ејләди,
Көзүмү кор ејләди»
(«Шәнкүлүм, Мәнкүлүм, Шүнкүлүм»)

II

«— Гызым, башыма бахарсанмы?
Гыз деди:
— Бахарам.
— Онда бир аз узаным, башыма бах, — дејә гары узаныб башыны гызын дизинин үстүнә гојду.
Тәнбәл гыз көрдү ки, гарынын башы чөр-чөплә долудур. Ијрәниб тез әлини чәкди.
Гары деди:
— Гызым, мәним башым јахшыдыр, јохса ананын?
Гыз деди:
— Тфу сәнин башына. Әлбәттә, анамын башы јахшыдыр...» («Фатма»).

III

«Тикан вердим, чөрәк алдым.
Дынгыл сазым, дынгыл сазым.
Чөрәк вердим, гојун алдым,
Дынгыл сазым, дынгыл сазым...»
(«Чикчик ханым»)

Мүәллим нағыллары тапан ушаглары тә'рифләјир. Н. Әсәдуллајев мүәјјән шәкилләр үзрә дә (һәмин шәкилләри мүәллим өзү габагчадан һазырлајыр). охунмуш нағыллары тапмағы ушаглара тәклиф едир. Шәкилләрдә ајры-ајры нағыллардан епизодлар тәсвир олунур. Мәсәлән, бир шәкилдә «Хорузун падшаһын гарныны јыртараг чыхыб банламасы»,

дикәр шәкилдә «Кечинин чанаварын гарныны јыртараг балаларыны хилас етмәси», үчүнчү шәкилдә «Өкеј ананын Фатманы нечә дөјмәси» вә с. тәсвир едилир.

Мүәллим әввәлчә ушагларын диггәтини һәр шәклин мәзмунуна чәлб едир. Ушаглар шәкилләрә бахыб фикирләширләр.

Мүәллим:

— Ушаглар, ким һансы шәклин һансы нағыла аид олдуғуну сөјләр? — дејә синфә мүрачиәт едир.

Шакирдләр охудуглары нағыллары һәмин шәкилләр үзрә мүәјјәнләшдирирләр. Сонра да мүәллим шакирдләрлә бирликдә «Хоруз», «Чикчик ханым» вә «Шәнкүлүм, Шүнкүлүм, Мәнкүлүм» нағыллары үзрә шәкилли план тәртиб етмәјә башлајыр.

Мүәллим шакирдләрдән сорушур:

— «Шәнкүлүм, Шүнкүлүм, Мәнкүлүм» нағылы үчүн һансы шәкилләри чәкмәк олар? Биринчи, икинчи, үчүнчү шәкилдә нә тәсвир едилмәлидир?

Шакирдләр шәкилләрә ад верирләр, мүәллим исә ардычыл гајдада өзү һазырламыш олдуғу шәкилләрин үстүнү ачыр.

Шакирдләр асылмыш шәкилләрлә өз шәкилләрини мүгајисә едәрәк, ардычыллығы мүәјјәнләшдирирләр.

Мәшғәләнин ахырында мүәллим ушагларын сөзләри илә јаздығы рә'јләри учадан охујур.

Нағыл үзәриндә иш шакирдләрә нә верди? Һәр шејдән әввәл, шакирдләр бир чох нағылла таныш олдулар, нағылларын хүсусијјәтләрини, бир чох халг сөз вә ифадәләрини, поетик сурәтләри өјрәндиләр. Һәмин сурәтләрин бир чоху исә ушагларын севимлиси олмушдур. Нағыл үзәриндә иш шакирдләрин тәфәккүрүнүн инкишафына көмәк етмиш, онларын шифаһи нитгини зәнкинләшдирмиш, оху вәрдишләрини мөһкәмләндирмиш, мәктәблиләрдә китаба мәһәббәт ашыламышдыр.

Нағы КҮНӘШЛИ.

II. ОРТА МӘКТӘБДӘ АЗӘРИ ДИЛИ ТӘДРИСИ

ШАКИРДЛӘРИН НИТГ МӘДӘНИЈЈӘТИНИ ИНКИШАФ ЕТДИРМӘК МҮҺҮМ МӘСӘЛӘДИР

Рәһилә ӘКБӘРОВА,
Бакыдакы 16 нөмрәли мәктәбин дил-әдәбијјат мүәллими.

Инчә зөвгә, сәлис нитгә вә дүзкүн данышмаг габилијјәтинә малик олмаг нечә дә көзәлдир.

Әлбәттә, бу мәсәлә һамыны дүшүндүрүр. Бәс белә бир мүһүм мәсәләни — өз доғма ана дилиндә савадлы јазыб охумағы билмәк, фикрини сәлис ифадә етмәк бачарығыны шакирдләрә ким өјрәтмәлидир? Шүбһәсиз, биринчи нөвбәдә биз ана дили вә әдәбијјат мүәллимләри.

Бунун үчүн һәр чүр шәраит вә кениш имканларымыз вардыр. Әлимиздә олан тәдрис програмлары, нүмунәви дәрсликләр буна чанлы сүбутдур.

Бу сәбәбләрә көрә дә мән VI, VII вә IX синифләрдә шакирдләрин нитг мәдәнијјәтинин инкишаф етдирилмәси мәсәләсинә чидди фикир верирәм.

Тәчрүбә көстәрир ки, 45 дәгигәлик дәрслә һеч дә кифајәтләнмәк олмур. Бүтүн әлавә истәк вә арзуларына чата билмирсән.

Лакин, шакирдләрлә синифдәнкәнар нә гәдәр чох мәшғул олсан, онлар тәдрис етдијин фәнни бир о гәдәр чох севир вә бу фәннә бир о гәдәр дәриндән јијәләнирләр.

Узун илләрин вәрдиши илә мөһкәмләнмиш нитг гүсурларыны шакирдләрин үслубундан тәмизләмәк асан баша кәлмир, бу кәркин әмәк тәләб едир.

Мән бу нөгсанлары арадан галдырмаг үчүн һәр шејдән әввәл шакирдләрлә 2 формада ишләмәли олурам.

1. Фәрди иш үсулу.
2. Коллектив иш үсулу

Дәрс дедијим VI «Г» синфиндә 35 шакирд вар. Онлардан бә'зиләри данышаркән тәләффүз етдији сөзләрин сон һәрфини демир, сөзү кәсә-кәсә дејирләр.

Мәсәлән — кәл—кә, отур—оту, кәтир—кәти. Јахуд әксинә, белә шакирдләр дә вар ки, онлар нөш—нә үчүн, јекә—бөјүк, шағлар—ушаглар вә с. кими сөзләри ишләдирләр.

Нитгдәки белә гүсурлары ләғв етмәк үчүн һәр шејдән әввәл азәри әдәби дилинин маһијјәти, онун һамы үчүн јеканә вә гәбул едилмиш бир форма олмасы барәдә сөһбәт едирәм. Сонра белә шакирдләрә һәмин сөзләрин дүзкүн јазылышына аид сөзләр сечдириб бир нечә чүмлә ичәрисиндә ишләтмәләрини тапшырырам. Әлбәтә, тапшырығын нәтичәсини нәзарәтсиз бурахмырам. Әсас чалышма вә мәшғәлә мәсәләси дә мәһз бундан сонра башлајыр.

Фәрди јанашма кими коллектив иш үсулу да кәркин әмәк вә узун мүшаһидә тәләб едир. Бунун үчүн гәзет вә әдәби парча лар үзрә 2—3 нәфәрин чыхышыны динләјиб үмуми мүзакирә јолу илә бурахылан нөгсанларын (үслуб, орфографик, диксија, јерли шивә хүсусијјәтләри, сәс тону, ара сөзләри вә с.) шифаһи тәсһиһини кечирирәм. Нөвбәти мәшғәлә үчүн даһа 2—3 нәфәрин чидди һазырлашмаларыны тапшырырам.

Бундан башга тез-тез мүшаһидә едилир ки, бә'зи шакирдләр фикрини сәлис вә ардычыл шәрһ етмәкдә чәтинлик чәкир. Јерсиз ара сөзләринин (демәк, еленчик, зад, шеј вә с.) көмәклији илә нитгиндәки бошлуғу долдурмаға тәләсирләр. Бурадан да һәмин шакирдләрин луғәт еһтијатынын чатышмамазлығы үзә чыхыр. Она көрә дә белә шакирдләрин луғәт вә башга мә'лумат китаблары үзрә ишләмәләрини мәсләһәт көрүрәм.

Бу мәгсәдлә онлары китаб үзәриндә ишләдәрәк мүәјјән ифадәләр, аталар сөзләри, тапмачалар вә с. сечдирмәк, бунлары әзбәрләтмәк; мәтнин мәзмунуну данышдырмаг, өз мүшаһидәсинә аид мә'луматларыны динләмәк кими үсуллардан истифадә едирәм.

Бә'зән белә һаллар да олур: Шакирд савадлы јазмаг габилијјәтинә малик олдуғу һалда, ади бир мәтни јолдашларынын гаршысында ифадә етмәкдә чәтинлик чәкир.

Әлбәттә, белә шакирдләрлә дә јалныз дәрсдән сонра ишләмәк вачибдир.

Онлары драм, әдәбијјат, хүсусилә бәдии гираәт дәрнәкләринин биринә чәлб етмәк даһа фајдалыдыр.

Дәрс дедијим VII «Б» синфинин шакирдләриндән Земфира Мәммәдова јахшы охујан шакирдләрдәндир. Лакин, о, данышыг заманы һәмишә башыны ашағы салыб, «хәчаләт» чәкәрди. Өјрәндији дәрси утана-утана, кәсә-кәсә данышарды. Бу чох чәкмәди. Мәктәбимизин әдәбијјат дәрнәјиндә кечирилән мәшғәләләрдә онун мүнтәзәм сурәтдә ше'рләр, әдәби парчалар, кичик мә'рузәләрлә чыхыш етмәси фајдасыз олмады. Чох кечмәди ки, Земфира охудуғу синифдә өз фикрини сәлис ифадә едиб рәван данышан јолдашларынын сәвијјәсинә кәлиб чатды.

Инди үмуммәктәб үзрә кечирилән һәр һансы бир тәдбирдә көзәл чыхыш едәнләрдән сөһбәт дүшәндә З. Мәммәдованын адыны да чәкирләр.

Шакирдләрин нитг мәдәнијјәтинин инкишаф етдирилмәсиндә ифадә тәрзинин һансы тонда кетмәси вә онун динләјичијә нә шәкилдә чатмасыны да нәзәрә алмаг лазымдыр.

Данышыг заманы бунун да мүһүм әһәмијјәти вардыр.

Мәсәлән: Кәл, китаблары көтүр, кет.

Јолдаш, Сизә мүрачиәт едирәм.

Бу гәләм киминдир?

Бу чүмләләрдәки сөзләри тәк-тәк, ајрылыгда вә еләчә дә чүмләнин өзүнү бүтөвлүкдә бир нечә тонда ифадә етмәк олар. Ону садәчә олараг һәм хаһиш, һәм дә әмр формасында демәк олар.

Бунунла әлагәдар сөзүн вә чүмләнин дүзкүн дејилмәсинә, сәс тону, ифадә ритми вә аһәнкдарлығына дүзкүн риајәт етмәләрини тәләб едирәм. Јери кәлмишкән синифдәнкәнар мәшғәләләрдә Гәм, Гүссә, Шадлыг, Һәјәчан вә с. аид сечдијим әдәби-бәдии парчалары охутдуруб тәһлил иши апарырам.

Дәрс дедијим шакирдләрин әксәријјәти мәктәбимизин вә гәсәбә китабханасына үзв јазылмышдыр. Сәрбәст мүталиә ишиндә һеч бир шакирди өзбашына бурахмырам.

Һәр бир шакирдә истигамәт верир, китаб сечмәкдә көмәк едирәм. Шәхси мүталиә илә мәшғул оланлара баша салырам ки, бә'зән бирчә кәлмәнин вә ја чүмләнин анлашылмамасы, үстүндән кечилмәси мәтнин мәзмунунун дүрүст анлашылмасына әнкәл төрәдир.

Тәкрар охумағын әһәмијјәтиндән данышаркән дејирәм ки, бу үсул фикри дәринләшдирир, јени мәфһумлар јарадыр. Биринчи дәфә ајдын олмајан вагиә вә һадисәләрин анлашылмасына, бир чох адларын, әһвалатларын јадда даһа мөһкәм галмасына көмәк едир.

Кәнчләр мәтбуатында дәрч олунмуш һекајә вә очеркләри, јазычыларымызын тәзә чапдан чыхмыш әсәрләри үзрә тез-тез бәдии гираәт, учадан оху кечирирәм.

Бу заман мән онларын диксијасына, сөзләри нечә тәләффүс етмәләринә фикир верирәм.

Шакирдләрә декламасија вә әдәби парчалардан нағыл дедиздирәркән магнитафондан да истифадә едирәм. Чыхыш едән шакирдин сәсини лентә јазыб сонра она гулаг асырыг. Бу да она көрә јахшы нәтичә верир ки, шакирд бурахдығы сәһвин алтындан даһа бојун гачыра билмир. Нитгдәки гүсурлар асанлыгла үзә чыхыб мүзакирәсиз дүзәлир.

Әлбәттә, бүтүн бунлар ади мүшаһидә вә әлдә едилән кичик, гыса мүддәтли педагожи тәчрүбәнин мәһсулудур. Әсас мәсәлә исә бу саһәдә әлдә едилән бөјүк мүвәффәгијјәтләри вә зәнкин тәчрүбәләри һәр тәрәфли өјрәниб күндәлик ишинә шамил етдирмәкдир.

Шакирдләрин дүзкүн ифадә габилијјәтини инкишаф етдирмәк үчүн бүтүн әдәби дил нормалары илә јанашы үмуммәктәб коллективинин дә биркә сә'јини нәзәрә алмаг лазымдыр.

Көзәл вә савадлы нитг уғрунда апарылан мүбаризәнин нәтичәси бир дә онда јахшы олар ки, бу мүбаризә ардычыл олсун.

ЈЕРЛИ ШИВӘ ВӘ АНА ДИЛИ ТӘДРИСИНИН БӘ'ЗИ МӘСӘЛӘЛӘРИ

Әләкбәр ГУБАТОВ,
Губа рајону, Гәчрәш кәнд орта мәктәбинин мүәллими.

Азәри дили мүәллими сәлис, ајдын, мәнтиги данышмағы бачармалы, јахшы гираәтчи вә натиг олмалы, шакирдләринә дилин гајда-ганунларыны дүзкүн ашыламалы, онларын нитгләриндә тәсадүф едилән јерли шивә хүсусијјәтләрини арадан галдырмаға чалышмалыдыр.

Фәрз едәк ки, шакирд «алыр» сөзүнү «алавар», «кәлир»— «кәләвар», «гурур» — «гуравар», «көрүр» — «күрәвар», «дарајыр» — «дарнјәвар», «көрпү» сөзүнү «күрпү», «чобан» — «чүбан», «өкүз» — «үкүз», «өвлад» — «үлад» шәклиндә јазыбсхујур. Мүәллим бунун сәбәбини мүәјјәнләшдирмәли, јерли шивә хүсусијјәтинин тә'сири олдуғуну ајдынлашдырмалыдыр.

Билдијимиз кими, мәктәб әразисиндәки кәндләрдә данышыг дилиндә чохдан бәри көк салмыш јерли шивәләр ишләдилир. Бизим мәктәбин әһатәсиндә дә белә хүсусијјәтләр вардыр. Бу шивә хүсусијјәтләри шакирдләрин данышыг дилинә кечир вә бә'зән онун јазы мәдәнијјәтинә мәнфи тә'сир едир.

Гәчрәш кәнд мәктәбинин тәһсил әразисиндә јашајан инсанларын данышыг дилиндә вәрдиш һалы алмыш јерли шивә хүсусијјәтләринә анд мисаллар чәкмәк фајдалы оларды.

Азәри әдәби дилиндә фе'лләрин ахырына самитлә битәнләрдә индики заман шәкилчиләри ыр, ир, ур, үр, саитлә битәнләрдә јыр, јир, јур, јүр артырылыр.

Јерли шивәдә индики заман — а, ә шәкилчили фе'ли бағлама вә—вар сөзү васитәсилә әмәлә кәлир; Мәс.: ала варам, ала варсан, ала вар, кәлә варуғ, кәлә варсуз, кәлә варлар. Индики заманын бу хүсуси нөвү гәдим формалардан биридир.

Һәлә заман шәкилчиләри формалашмадығы бир дөврдә, индики заман аналитик шәкилдә (ала турур, кәлә турур) ифадә едилдији дөврдә ала вар, кәлә вар формасы да индики заманын әсас ифадә васитәләриндән бири олмушдур. Бир чох гәдим һадисәләри горујуб сахламыш Губа диалектинин Гәчрәш шивәси индики заманын бу ән гәдим шәклини дә бу күнә гәдәр мүһафизә едә билмишдир.

Синтактик јол илә әмәлә кәлән индики заман иш, һәрәкәт, һалын һаггында данышылан вахт баш вердијини вә хејли давам етдијини билдирир. Индики заманын бу нөвү Губанын: Сусај, Алпан, Испик, Мөһүч, Ашағы Түләкәран, Хачмаз, Гонагкәнд, Худат рајонларынын бә'зи кәндләриндә вә Табасаран шивәсиндә ишләнир.

Гәчрәш шивәсиндә индики заманын дикәр бир формасы фе'лә—а—ду, — ә—дү, — а—ды, — ә—ди заман вә нәгли кечмишдә ишләнән шәхс шәкилчиләринин әлавәси илә ифадә едилир; Мәс.: аладам, аласан, алады (ду) алад, кидәдуғ, (х) кидәсүз, кидәди (дү) кидәд (т).

Гәчрәш шивәсиндә I шәхс чәмдә һәм шүһуди кечмиш заман, һәм дә шәхс шәкилчиси бирвариантлыдыр. Бурада фе'лләрдәки сәслиләрин нөвүндән асылы олмајараг, — ду заман вә —ғ шәхс шәкилчиси ишләнир. Мәсәлән, јаздуғ, кәлдуғ, гурдуғ, түкдуғ.

Гәчрәш шивәсиндә биринчи тәрәфи — а—ә (—ја) —јә шәкилчили фе'ли бағлама, икинчи тәрәфи дурмаг, галмаг вә башга фе'лләрдән ибарәт олан мүрәккәб фе'лләр ишләдилир ки, онларын да башга диалект вә шивәләрдәки ишләнмә формаларындан фәргләндијини гејд етмәк даһа мараглы олар. Бу нөв мүрәккәб фе'лләр һәрәкәтин узун мүддәт давам етдијини, сүрәклилијини билдирир. Бу, һәмин мүрәккәб фе'лләрин тарихән һәрәкәтин давамлылығыны билдирән тәрз бирләшмәләринин мүрәккәб фе'лә чеврилмәси нәтичәсиндә әмәлә кәлдији фикрини әсасландырмаға имкан верир. Шивәдә ишләнән бу нөв мүрәккәб фе'лләрин биринчи тәрәфи лексик чәһәтдән апарычы рола маликдир.

Баха дурмаг—узун мүддәт көзүнү зилләјиб бахмаг. — Нә вар күзви зиллијиб баха дурмисән?

Гајнијә дурмаг—гајнамагда давам етмәк, хејли вахт гајнамаг. — Сумвар урда гајнијә дуруб.

Јијә дурмаг—јемәк, јемәкдә давам етмәк. — Нә вахтачан јијә дурачагсуз?

Кәздирә дурмағ—кәздирмәк, кәздирмәкдә давам етмәк. — Ушағы сеһәрдән ахшамачан нечүн кездирә дурасан?

Һазырда Азәрбајчан әразисиндә ләзки, талыш, тат, күрд, удин, грыз, будуг, сахур кими мүхтәлиф дилләрдә данышан бир сыра хырда халглара раст кәлирик. Кечмишдә дә бир чох белә хырда халглар јашамышдыр. Гәдим Албанија һаггында, хәбәр верән тарихчиләр бу дөвләтин јерләшдији индики Азәрбајчан әразисиндә вахты илә бир сыра мүхтәлиф дилли халгларын олдуғуну билдирир.

Азәри дилинин күчлү тә'сири нәтичәсиндә белә халгларын дилләриндә дәјишикликләр баш вермишдир. Азәри дили тәдричән һәмин дилләри әвәз етмишдир. Бә'зи дилләр инди дә бу вәзијјәти кечирир.

Ејни заманда Азәри шивәләринин лүғәт тәркибиндә мүхтәлиф дилләрин сөзләринә дә тәсадүф едилир. Диалект вә шивәләримизин лүғәт тәркибиндә әрәб, фарс, ермәни, күрчү, авар, ләзки сөзләри вардыр ки, бу чүр сөзләрин кечмәси бу вә ја дикәр шивә вә диалектин тарихән формалашмасы илә, бә'зән дә һәмин диалект вә шивәләрин чоғрафи мөвгеји илә әлагәдардыр.

Губа рајонунун әразисиндә јашајан әһали өз тәркиби е'тибары илә тарихән чох мүхтәлиф олмушдур. Бурада әһалинин әксәријјәтини тәшкил едән азәрбајчанлыларла јанашы ләзкиләр, татлар, јәһудиләр вә азлыгда галан башга тајфалар (хыналыглылар, будуглулар вә с.) да јашамышдыр. Индики Губа рајонунда азәрбајчанлылар (әксәријјәти тәшкил едирләр), ләзкиләр, татлар вә башгалары да јашајырлар. Азәрбајчан, ләзки вә тат кәндләриндә јашајан әһалинин гәдим замандан бәри давам едән гаршылыглы мүнасибәти өз тә'сирини дилдә дә көстәрмишдир. Белә ки, ләзкиләрин вә татларын гоншулуғунда јашајан азәриләрин нитгиндә бир чох ләзки вә тат диалектләринин сөзү ишләнир. Мәсәлән, Гәчрәш шивәсиндә ғуд (јумруғ), күрүк (тумурчуғ), хүрлинк (кәртәнкәлә), вәтһ (ағчаганад), кан (башда әмәлә кәлән габыг), јабачул (гулағакирән), гүгүр (кирпи), гарх (гоз мејвәсинин үст көј габығы), дукун (бөјрәк), кам (мејвәнин јејиләндән сонра галығы), кач (ганчыг), каз (нәрдиванын пилләси), караб (сүнүк), каччар (нәрдиван), марғ (дәрјазла чалыныб јерә сыра илә төкүлән от), кәмә (кичик от топасы), миркич (чыр ары) вә с. шивәләрин лексикасына да хејли сөз кечмиш вә инди дә јерли данышыг дилиндә ишләнир.

Губа шәһәринин јанындан кечән Гудјал чајы адланыр. Гудјал ики сөзүн даһа доғрусу **гуд** вә **јал** сөзләринин бирләшдирилмәсиндән әмәлә кәлмишдир. Бурадакы **јал** дилимиздә јамач (дағ јамачы) демәкдир. Бәс **гуд** нәдир? Бизим дилимиздә белә сөз ишләнмир. Дағыстан дилләринин бириндә **гуд** сај олан икини билдирир. Беләликлә, **Гудјал** адынын **ики јамач** мә'насы вердији ајдын олур.

Јухарыда гејд етдијимиз бир сыра кәлмә сөзләр вә дикәр шивә хүсусијјәтләри шакирдләрин данышыг дилиндә мәктәб һәјатына гәдәм гојана гәдәр вәрдиш шәклинә дүшүр. Нитги әввәлчәдән гүсурлу олан илк шакирд мәктәб һәјатына дахил олур. Демәли, шакирдин шифаһи нитги һәлә јазыја башламамышдан әввәл грамматик чәһәтдән чох гүсурлу инкишаф едир.

Мүәллимләрин гаршысында дуран мүһүм мәсәләләрдән ән үмдәси биринчи синфә гәдәм гојан шакирдләрин нитгләрини низама салмағы бачармагдан ибарәтдир. Бу исә о гәдәр асан иш дејилдир. Чүнки узун бир мүддәт әрзиндә вәрдиш шәклинә дүшмүш бу һалы бирдән-бирә тәркитмәк гејри-мүмкүн олур. I синиф мүәллимләринин үзәринә даһа бөјүк мәс'улијјәт дүшүр. I синиф мүәллимләри елә јүксәк вә рәван нитгә малик олмалыдыр ки, шакирдләр онун тәләффүз етдији сөзләри ајдын баша дүшсүнләр вә нөгсанлара јол вермәсинләр. Дәрс илинин илк күнүндән һәмин мүәллимләрә өз шакирдләринин данышыг дилиндәки шивә хүсусијјәтләрини арадан галдырмаг, онларын нитгини чилаламаг мәсләһәт көрүлүр.

Програмларда нәзәрдә тутулан вә дәрс китабларында әзбәр өјрәнилмәси төвсијә едилән ше'рләрин мөһкәм бир сурәтдә әзбәр өјрәдилмәси шакирдләрин рәван нитг мәдәнијјәтинә јијәләнмәсинә көмәк едир. Мәһз буна көрә дә мүәллимләримиз шакирдләрин ибтидаи синифләрдән белә ше'р әзбәрләмәләринә чидди фикир верир, бу ишлә мүнтәзәм мәшғул олурлар. Азәрбајчан дили мүәллимләримиз бәдии әдәбијјатда ишләдилән ән көзәл бәдии ифадәләри, һикмәтли аталар сөзләрини, мәсәләләри, тәзадлары, бәнзәтмәләри вә с. шакирдләрин лексиконларына дахил едиб, јери кәлдикчә өз нитгләриндә ишләдә билмәсини тә'мин едирләр. Лирик әсәрләрлә јанашы, ушаглара мүхтәлиф нәср әсәрләриндән парчалар, монологлар әзбәрләтмәјә дә чидди фикир верилир. Тәчрүбә көстәрир ки, бу вә ја дикәр әсәрдән әзбәрләнмиш парчалар шакирдләрин рәван нитг мәдәнијјәтинә јијәләнмәләри үчүн әдәби дил нормаларына риајәт едәрәк данышмалары үчүн хејли фајдалыдыр.

Шакирдләрин нитгиндәки јерли шивә характерли данышыг нөгсанларынын ислаһында сәсләрин тәләффүз мәхрәчләри үзрә апарылан мүгајисәнин бөјүк әһәмијјәти вардыр. Мәктәбимиздә Азәрбајчан дили мүәллими јерли шивәдә «о» сәсинин «у» илә, «ө» сәсинин «ү» илә әвәзләнмәси («утаг», «уғлан», «јул», «дудаг», «үрдәк», «үзбашына», «үлкә», «күз», «күлкә»...) вә с. кими нитг нөгсанлары, гоншу сәсләрин тәләффүз мәхрәчләринин мүгајисә едилиб, фәргләндирилмәси әсасында ислаһ едир. Бу заман мүәллим шакирдә о, у, ө, ү сәсләри арасында әмәлә кәлмә үсулларына, јә'ни додагларын ирәли узанмасы дәрәчәсинә көрә фәрг олдуғуну изаһ етмәклә, дикәр мүгајисә үсулуна дә әл атыр. Бу мүгајисә үсулу ағыз бошлуғунун ачылма вә алт чәнәнин енмә дәрәчәсинә, јә'ни сантләрин гапалы вә ачыглығына көрә апарылыр, онларын арасындакы фәрг шакирдләрә даһа ајдын олур.

Фәнләрин мүхтәлифлијиндән асылы олмајараг тә'лим заманы шакирдләрин дүзкүн тәләффүзүнә бүтүн фәнн мүәллимләри нәзарәт етмәјә борчлудур. Бу, шакирдләрин һәм мүкәммәл орфографик савада, һәм дә дүзкүн әдәби тәләффүзә јијәләнмәси үчүн мүһүм шәртләрдән бирйдир.

Шакирд әкәр, мәсәлән, көк сөзүнү «күк», тәнлик сөзүнү «тенлик», ромб сөзүнү «румб», Аврупа сөзүнү «Аврупа», екватор сөзүнү «екватур», «монголларын һүчуму» әвәзинә «мунгулларын һүчуму» вә с. дејирсә, буну дил-әдәбијјат мүәллиминин күнаһы һесаб етмәмәлијик. Ајры-ајры фәнләрлә әлагәдар терминләрин јазылышыны, дүзкүн тәләффүзүнү шакирдләрә һәмин фәнләрдән дәрс дејән мүәллимләримиз өјрәтмәлидирләр. Бунунла јанашы, онлар өз фәнләри илә әлагәдар олараг, шакирдләрин јазыларындакы вә дәрси данышдыглары заман бурахдыглары сәһвләрә лагејд јанашмыр, өз нитгләри илә онлара нүмунә олмаға чалышырлар. Тәдрис заманы шифаһи нитгләрини изләјир, онларын мәнтиги ардычыллыгла, рабитәли, орфоепик (әдәби, мәнтиги вурғу) данышмаларына наил олмагла, шакирдләрин нитгләриндәки јерли вә шивә хүсусијјәтләринә гаршы мүбаризә апарыр. Шакирдләрин практик нитгинә јени дахил олан һәр бир истилаһын вә башга сөзләрин мә'насыны, јазылышыны вә дүзкүн тәләффүзүнү онлара мәнимсәтмәјә гајғы илә јанашыр.

Шакирдләрин өзләринә инандырылмышдыр ки, онлар нә гәдәр сәлист вә дүрүст данышыг габилијјәтинә малик олсалар, бир о гәдәр дә јазылы нитгләри јахшылашар. Буна көрә дә тәләффүз гајдаларына дүзкүн риајәт едән шакирдләр гүсурлу нитгә малик олан шакирдләрә көмәк едир, онларын сәһвләринә дүзәлиш верирләр. Мүәллимләримиз дә бир-биринин данышығындакы јерли шивәнин тә'сирини арадан галдырмаг үчүн «јарышырлар».

Мәктәбимиздә шакирдләрин нитгләринә олан диггәт вә тәләбкарлыг анчаг тәдрис мәшғәләси илә мәһдудлашдырылмыр. Һансы фәнн мүәллими олурса-олсун синифдәнхарич мәшғәләләрдә, тәнәффүсләрдә, пионер топланышларында, синиф ичласларында, дәрнәкләрдә, әдәби-бәдии кечәләрдә шакирдләрин нитгиндә мүәјјән нөгсанлар олдуғуну һисс етдији заман лазыми такты көзләмәклә, һәмин нөгсанлары дүзәлтмәјә диггәт јетирир.

Дил-әдәбијјат дәрнәји ичтимаи әсасларла ишләјир. Дәрнәјин мәшғәләләриндә јерли шивә гүсурларынын арадан галдырылмасы, ана дилиндә сәлист данышмаг мәдәнијјәтинә нечә наил олмаг һаггында елми мүһазирәләр тәшкил едилир.

Мәктәбин радио говшағы васитәсилә, тарихи күнләр, ән'әнәви бајрамлар, јубилеј мүнасибәтилә тез-тез тәшкил едилән верилишләрдә, шакирд дикторларын чыхышларында вә дикәр күтләви тәдбирләрдә ана дилинин грамматик гајда-ганунларына чидди риајәт олунмасы шакирдләрин нитгиндәки гүсурларын арадан галдырылмасына хејли көмәк едир.

Јерли шивәдә ишләнән вә шакирдләрин нитгләриндә тәсадүф едилән ләзки дилинин сөзләриндән ибарәт чәдвәлләр тәртиб едилир, алынма сөзләрин гаршысында әдәби дилдәки гаршылыглы мә'насы јазылыр вә һәмин чәдвәлләр бүтүн мәктәб шакирдләри гаршысында нүмајиш етдирилир.

Мәктәбин көркәмли јерләриндән асылан «Дүзкүн даныш!», «Савадлы јазмағы өјрән!» вә с. кими ири башлыглар алтында јазылан чәдвәл вә плакатлар шакирдләрин күндәлик нитгиндә даһа кениш јајылмыш сәһвләри дүзәлтмәјә хејли көмәк едән тәдбирләрдәндир.

Дивар гәзетләри, әмрләр, сәрәнчамлар, мәктәбин диварларындан асылан шүарларын вә плакатларын, еләчә дә шакирдләрә верилән сәнәдләрин дүзкүн, сәһвсиз јазылмасы да бу ишдә хејли әһәмијјәт кәсб едир.

ФЕ'ЛИ СИФӘТ, ФЕ'ЛИ БАҒЛАМА ВӘ МӘСДӘР ТӘРКИБЛӘРИНИН ТӘДРИСИ ҺАГГЫНДА

М. ҺӘСӘНОВ,
педагожи елмләр намизәди.

Бакы вә республиканын бир сыра рајон мәктәбләриндә апарылан узунмүддәтли мүшаһидә материаллары, сон бир нечә илдә кечирилән јазы ишләри белә бир фикир сөјләмәјә әсас верир ки, фе'ли сифәт, фе'ли бағлама вә мәсдәр тәркибләринин изаһы заманы нәинки шакирдләр, һәтта бә'зи мүәллимләр ашағыдакы кими чәтинликләрлә гаршылашырлар.

1. Фе'ли сифәт, фе'ли бағлама вә мәсдәр тәркибли садә кениш чүмләләр гурулушуна көрә мүрәккәб чүмләләрлә гарышдырылыр. Башга сөзлә десәк, садә кениш чүмләнин мүрәккәб бир үзвү кими чыхыш едән предикатив бирләшмәләр табели мүрәккәб чүмләнин будаг чүмләси һесаб едилир.

2. Предикатив бирләшмәләр охшарлығына көрә бир-бири илә гарышдырылыр. Башга сөзлә десәк, фе'ли сифәт тәркиби бә'зән фе'ли бағлама тәркиби кими изаһ едилир.

Синтактик тәһлил заманы предикатив бирләшмәләр ајры-ајры сөзләрә парчаланыр вә бу сөзләрин һәр бири мүстәгил чүмлә үзвү кими изаһ едилир.

3. Чүмләдә мүрәккәб чүмлә үзвү олан фе'ли сифәт, фе'ли бағлама вә мәсдәр тәркибләри нисбәтән јүксәк интонасија илә дејилир вә сәһвән, дурғу ишарәси илә ајрылыр.

Дејиләнләри әсасландырмаг үчүн фактлара мүрачиәт едәк.

Бәрдә, Дәвәчи, Лачын, Жданов, Чәбрајыл, Ләнкәран, Фүзули рајонларынын бир сыра мәктәбләриндә фе'ли сифәт, фе'ли бағлама вә мәсдәр тәркибләринин нечә изаһ олундуғуну өјрәнмәк мәгсәди илә шакирдләрә ашағыдакы чүмләләри синтактик чәһәтдән тәһлил етмәк тапшырылды:

1. *Дүнән ахшамдан бәри арамсыз әсән күләк кетдикчә шиддәтләнирди.*

2. *О, сәдрин ичәри кирдијини көрәндә јан отаға кечди.*

3. *Инди орта мәктәби гызыл медалла битирмәк һәр бир шүурлу шакирдин арзусудур.*

Тәһлилдә иштирак едән шакирдләрин, демәк олар ки, һамысы јухарыдакы чүмләләрдә тәркибләри ајры-ајры чүм-

лә үзвләринә парчаламыш вә беләликлә дә, јанлыш изаһ етмишләр. Мәсәлән, биринчи чүмлә, тәхминән, белә тәһлил олунмушдур:

шиддәтләнирди — хәбәр	арамсыз — зәрфлик
күләк — мүбтәда	әсән — тә'јин
дүнәндән — зәрфлик	кетдикчә — зәрфлик
бәри — гошма	

Икинчи чүмләнин тәһлили, тәхминән, ашағыдакы кимидир:

о — мүбтәда	сәдрин — тамамлыг
кечди — хәбәр	кирдијини — тамамлыг
отаға — зәрфлик	көрүб — фе'ли бағлама (хәбәр)
јан — тә'јин	

Үчүнчү чүмлә, тәхминән, белә тәһлил едилмишдир:

арзусудур — хәбәр	гызыл — тә'јин
битирмәк — мүбтәда	медалла — тамамлыг
индн — зәрфлик	һәр бир — тә'јин
мәктәби — тамамлыг	шүурлу — тә'јин
орта — тә'јин	шакирдин — тамамлыг

Јазы ишләри јохланыларкән мүәјјән едилди ки, шакирдләрин әксәријјәти тәһлил үчүн верилмиш фе'ли сифәт, фе'ли бағлама вә мәсдәр тәркибли садә кениш чүмләләри гурулушуна көрә мүрәккәб чүмлә һесаб етмишләр. Бу шакирдләр, ејни заманда, икинчи чүмләдә *көрәндә* фе'ли бағламасыны мүстәгил чүмлә үзвү һесаб етдикләри кими, ондан сонра, јанлыш олараг, веркүл дә гојмушлар. Бунунла белә, тәһлил едилән чүмләләр шакирдләрә охударкән тәркибләрин—мүрәккәб чүмлә үзвләринин нисбәтән јүксәк интонасија илә дејилдији вә фасилә илә ајрылдығы да мүшаһидә олунмушдур.

Тәркибләрин тәдриси илә әлагәдар олараг гаршыја чыхан бу чәтинликләрин, әлбәттә, мүхтәлиф сәбәбләри вардыр.

Бизчә, бу сәбәбләрдән бири вә бәлкә дә ән башлычасы тәркибләрин изаһындакы фикир мүхтәлифлији илә әлагәдардыр. Белә бир факт, фикримизчә, һамыја мә'лумдур ки, вахтилә дилчиләр вә мүәллимләр арасында *Мән дә сиз алан норманы алырам, Мән вағзала чатанда гатар јола дүшдү, Өлкәмизин јүксәлиши дүшмәнләримизи горхудур* типли чүмләләри мүрәккәб чүмлә адландыран вә бу јанлыш фикир әтрафында јерсиз мүбаһисә ачанлар аз дејилди. Онлар һеч бир елми

әсас кәтирмәдән сүбут етмәјә чалышырдылар ки, *Өлкәмизин јүксәлиши дүшмәнләримизи горхудур* чүмләсиндә ики мүстәгил чүмлә (Өлкәмиз јүксәлир. Дүшмәнләримиз бундан горхурлар) вардыр, *Мән дә сиз алан норманы алырам, Мән вағзала чатанда гатар јола дүшдү* чүмләләриндәки *сиз алан* вә *мән вағзала чатанда* тәркибләри исә табели мүрәккәб чүмләләрин будаг чүмләләридир.

Предикатив бирләшмәләрин табели мүрәккәб чүмләнин будаг чүмләләри кими изаһ едилдији бир дөврдә академик Н. К. Дмитријевин Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын салонунда охудуғу мә'рузәдән Старик, сын которого учится *в Москве, вчера пришел к нам* чүмләсини Азәрбајчан дилинә тәрчүмә едәрәк мүрәккәб чүмлә, тә'јин будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмлә (Оғлу Москвада охујан гоча дүнән бизә кәлмишди) кими гәләмә верирдиләр.

Тәркибләрин изаһы илә әлагәдар олан бу јанлыш фикир мәктәб грамматикасында да өз әксини тапмышды. Мәсәлән, 1940—1950-чи илләрдә нәшр олунан «Азәрбајчан дилинин сәрфи» (II һиссә) китабларында *Комисјон әризәләрә бахыб гуртардыгдан сонра, гәбул олунанларын сијаһысы вурулачагдыр. Биз Москваја чатдыгда, шиддәтли гар јағырды. Дүнән сәрин күләк әсдији үчүн, Бакыда исти һисс олунмурду. Чаваһир јахшы охудуғудан она гијмәтли мукафат вердиләр* типиндән олан садә кениш чүмләләр мүрәккәб чүмлә кими изаһ едилир вә онларда (садә кениш чүмләләрдә) предикатив бирләшмәләрдән сонра веркүл ишарәси гојулурду.[1]

Фе'ли сифәт, фе'ли бағлама вә мәсдәр тәркибләринин изаһында гаршыја чыхан чәтинликләрин сәбәбләриндән бири дә шакирдләрин чүмләдә сөзләрин әлагәсини, хүсусән идарә формаларыны пис билмәләридир. Белә ки, чүмләдә сөзләрин әлагәсини дүзкүн дәрк едә билмәјән шакирд чүмләнин мүрәккәб үзвүнүн мүбтәда, јахуд хәбәр зонасына аид олдуғуну мүәјјәнләшдирмәји бачармыр вә беләликлә дә, ону ајры-ајры сөзләрә парчалајыр. Мәсәлән, тутаг ки, белә бир чүмлә тәһлил едилир: *Дүнән Тбилисидән чыхан гатар бу күн Бакыја чатды.* Шакирдләр бу чүмләдә *дүнән* сөзүнү заман зәрфлији, *Тбилисидән* сөзүнү тамамлыг, *чыхан* сөзүнү исә тә'јин кими изаһ едирләр. Һалбуки *Дүнән Тбилисидән чыхан* сөзләринин үчү бирликдә чүмләнин мүрәккәб тә'јинидир.

[1] Бах: «Азәрбајчан дилинин сәрфи» (II һиссә, нәһв), једдиллик вә орта мәктәбин 6—7-чи синифләри үчүн, Азәрнәшр, Бакы, 1950. сәһ. 171—172.

Чүмләдә *чыхан* фе'ли сифәти Тбилисидән сөзүнү исмин чыхышлыг һалына салмаг јолу идарә етмишдир. *Дүнән* сөзү исә *чыхан* фе'ли сифәти илә јанашма әлагәсинә кирмишдир.

Тәркибләрин изаһы илә әлагәдар мејдана чыхан чәтинликләри арадан галдырмаг үчүн, һәр шејдән әввәл, буна наил олмаг лазымдыр ки, шакирдләр чүмләдә ифадә олунан фикри дәгиг баша дүшсүнләр. Онлар ајдын дәрк етсинләр ки, бу вә ја дикәр чүмләдән мәгсәд нәдир, чүмлә үзвләри бу мәгсәдин ајдынлығы үчүн нә кими әһәмијјәт кәсб едир. Мәсәлән, тутаг ки, *Гоча мүһасиб көзләрини сајғачдан чәкмәјәрәк чаваб верди* чүмләси тәһлил олунур. Шакирдләр билмәлидирләр ки, бу чүмләдә әсас мәгсәд мүһасибин чаваб вермәсини билдирмәкдир. Буна көрә дә *мүһасиб* чүмләнин мүбтәдасы *чаваб верди* исә хәбәридир. Бәс чүмләнин тәркибиндәки дикәр чүмлә үзвләринин вәзифәси, онларын мүбтәда вә хәбәрә мүнасибәти нечәдир? Көрүндүјү кими, бу чүмләдә *гоча* сөзү тә'јиндир, мүбтәда зонасына аиддир, мүһасибин јашлы адам олмасыны тә'јин едир. *Көзләрини сајғачдан чәкмәјәрәк* тәркиби исә мүрәккәб тәрзи-һәрәкәт зәрфлијидир, *чаваб верди* хәбәринә аиддир; мүһасибин нә тәрздә чаваб вермәсини билдирир. Бу тәркиб васитәсилә ајдын олур ки, мүһасиб сајғачла ишләјә-ишләјә чаваб вермиш, диггәтини әсас ишиндән ајырмамышдыр.

Инди белә бир мәсәләни ајдынлашдыраг. *Көзләрини сајғачдан чәкмәјәрәк* тәркибини ајры-ајры сөзләрә парчаламаг оларлмы? Әлбәттә, олар. Чүмлә дахилиндә бир мүрәккәб үзв-тәрзи-һәрәкәт зәрфлији јериндә ишләнән бу тәркиб мүхтәлиф сөзләрин бир-бири илә һәм мә'на, һәм дә формача бағланмасы, ујғунлашмасы јолу илә әмәлә кәлмишдир. Тәркиб үч сөздән ибарәтдир: *көзләрини, сајғачдан, чәкмәјәрәк.* Бу сөзләр белә сыраланмышдыр: *чәкмәјәрәк* фе'ли бағламалы сөзү (әсасән, *әрәк* шәкилчиси) өзүндән әввәлки сөзләри (көзләрини, сајғачдан) исмин мүәјјән һалларына (тә'сирлик вә чыхышлыг һалларына) салараг идарә етмишдир. Демәли, *көзләрини* вә *сајғачдан* сөзләринин ајрылыгда чүмләнин *чаваб верди* хәбәри илә әлагәси јохдур. Һәр ики сөз (көзләрини, сајғачдан) *чәкмәјәрәк* фе'ли бағламасы илә әлагәдардыр вә онунла бирликдә чүмләнин бир мүрәккәб үзвү һалында хәбәрә аиддир.

Фе'ли бағлама тәркиби һаггында јухарыда дејиләнләр ејнилә дикәр предикатив бирләшмәләрә дә аиддир; белә ки, истәр фе'ли сифәт, истәрсә дә мәсдәр тәркибләри чүмләдә

бир мүрәккәб үзв һалында чыхыш едир вә бир суала чаваб олур, тәһлил заманы онлары ајры-ајры сөзләрә парчаламаг дүзкүн дејилдир.

Јери кәлмишкән бир мәсәләни дә геjд едәк. Тәчрүбә көстәрир ки, бә'зи мүәллимләр, бир сыра дикәр мөвзуларла јанашы, фе'ли сифәт, фе'ли бағлама вә мәсдәр тәркибләрини јалныз она ајрылмыш дәрс саатында өјрәтмәклә кифајәтләнир, синтаксисә аид кечдикләри сонракы мәшғәләләрдә бу грамматик категоријалара, јери кәлсә белә, тохунмурлар, бә'зиләри исә предикатив бирләшмәләрин тәдрисини әһәмијјәтсиз һесаб едир, ону шакирдләрә мүкәммәл өјрәтмирләр.

Әлбәттә, бүтүн бунлар јанлыш фикирләрдир. Грамматиканын өјрәдилмәси үчүн мүһүм әһәмијјәтә малик олан предикатив бирләшмәләр синтаксисә аид кечилән сонракы мәшғәләләрдә, јери кәлдикчә, тәкрар едилмәли вә буна чүмлә үзвләринә көрә тәһлил заманы хүсуси диггәт јетирилмәлидир.

Фе'ли сифәт, фе'ли бағлама вә мәсдәр тәркибләринин тәдриси илә әлагәдар гаршыја чыхан чәтинликләри арадан галдырмаг вә бу синтактик категоријалары шакирдләрә мүкәммәл өјрәтмәк саһәсиндә габагчыл мүәллимләрин јахшы иш тәчрүбәси вардыр.

Бакынын Октјабр рајонундакы 31 №-ли база мәктәбинин Азәрбајчан дили вә әдәбијјат мүәллими И. Әһмәдова VI синифдә предкатив бирләшмәләр мөвзусунда кечдији илк дәрсдә јени материалын шакирдләр тәрәфиндән мүкәммәл мәнимсәнилмәсини тә'мин етмәк үчүн әввәлчә синтаксисә аид чалышма апарыр. Чалышмада шакирдләр ашағыдакы кими чүмләләр үзәриндә ишләдилир (чүмләләри мүәллим диктә едир, шакирдләр чалышма дәфтәрләриндә јазырлар).

1. *Дүнән екскурсијадан гајыдан шакирдләр мәктәбин кениш салонуна топлашмышдылар.*
2. *О, овчунун јахынлашдығыны көрүб дәрһал кәнара атылды.*
3. *Дәрсләрә һәмишә һазыр кәлмәк һәр бир шакирдин борчудур.*

Чүмләләр шакирдләр тәрәфиндән мүстәгил тәһлил едиләркән әсас диггәт орадакы тәркибләрә јетирилир. Иглимә мүәллим шакирдләрин чүмләдә сөзләрин әлагәси вә тә'јини сөз бирләшмәләри һаггында мә'лум биликләринә истинад едәрәк онлара (шакирдләрә) сөјләјир ки, чүмләдә ики вә даһа чох сөз форма вә мәзмунча бағланараг чүмләнин мү-

рәккәб бир үзвү һалында чыхыш едир вә тәркиб адланыр. Дилимиздә чүмләнин мүрәккәб үзвү кими ишләнән үч тәркиб вардыр: фе'ли сифәт тәркиби, фе'ли бағлама тәркиби, мәсдәр тәркиби.

Бундан сонра мүәллим шакирдләрин фе'ли сифәт, фе'ли бағлама вә мәсдәр һаггында мә'лум биликләрини јада салыр вә буну тәркибләрин әмәлә кәлмәси үсуллары илә әлагәләндирир.

Мүәллим шакирдләрә изаһ едир ки, фе'ли сифәт, фе'ли бағлама вә мәсдәр тәркибләри фе'ли сифәтин, фе'ли бағламанын вә мәсдәрин өзүндән әввәлки бир вә ја бир нечә сөзү өзүнә табе етмәси јолу илә дүзәлир вә бурада сөзләр арасында әлагә әсас рол ојнајыр. Бу мәгсәдлә фе'ли сифәт, фе'ли бағлама вә мәсдәрә аид нүмунәләр јаздырылыр вә бунларын әмәлә кәлмә јолу изаһ едилир; шакирдләр һәмин тәркибләри чүмләләрдә ишләдирләр. Сонра шакирдләрә тапшырылыр ки, фе'ли сифәт, фе'ли бағлама вә мәсдәрә нүмунәләр јазыб ондан тәркибләр дүзәлтсинләр вә бу тәркибләри чүмләләрдә ишләтсинләр. Даһа сонра мүәллим фе'ли сифәт, фе'ли бағлама вә мәсдәр тәркибли садә кениш чүмләләрә аид нүмунәләр охујур, шакирдләр бу чүмләләрдә тәркибләри тапыр вә шифаһи сурәтдә изаһ едирләр.

Зәрдаб рајонундакы Алыбәјли сәккизиллик мәктәбинин Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат мүәллими Ш. Һүсејнов предикатив бирләшмәләрә аид кечдији дәрсләрдә шакирдләрә әввәлҹә онларын (предикатив бирләшмәләрин) чүмләдә ролу һаггында мә'лумат верир. Ширәслан мүәллим характерик мисаллар әсасында изаһ едир ки, фе'ли сифәт, фе'ли бағлама вә мәсдәр тәркибләри чүмләдә јеринә көрә тә'јин, зәрфлик вә дикәр чүмлә үзвләри кими ишләнир, дилдә мә'на чаларлығы әмәлә кәтирир вә мүһүм үслуби әһәмијјәт кәсб едир.

О бундан сонра тәркибләрин әмәләкәлмә үсулларыны өјрәтмәјә башлајыр. Бу мәгсәдлә шакирдләрә изаһ едир ки, һәр үч предикатив бирләшмә ејни јолла дүзәлир; фе'ли сифәт тәркибиндә фе'ли сифәт, фе'ли бағлама тәркибиндә фе'ли бағлама, мәсдәр тәркибиндә исә мәсдәр өзүндән әввәл кәлән бир вә ја бир нечә сөзү мә'на вә формача бирләшдириб, чүмләнин мүрәккәб бир үзвү кими чыхыш едир; сөзләрин тәркиб һалында бирләшмәсиндә узлашма, јанашма вә идарә әлагәси мүһүм рол ојнајыр.

Мүәллим предикатив бирләшмәләрин әмәлә кәтирилмәсиндә сөзләр арасында әлагәнин ролуну шакирдләрә даһа ајдын баша салмаг мәгсәди илә фе'ли сифәт, фе'ли бағлама вә мәсдәр тәркибләринә аид кечдији илк дәрсдән башлајараг онлары (шакирдләри) чохлу характерик чүмләләр үзәриндә чалышдырыр. Ашағыда белә чүмләләрә аид бир нечә нүмунә веририк.

1. *Космосу илк дәфә кәшф едән Ј. Гагарин Совет Иттифагы вәтәндашыдыр.*

2. *Таһир башыны галдырыб бахында буруга јан алдыгларыны көрдү* (М. Һүсејн).

3. *Кәнҹ нәсли коммунизм гуруҹусу кими јетишдирмәк мәктәбләримизин гаршысында дуран мүһүм вәзифәләрдәндир.*

Мүгајисә нәтиҹәсиндә шакирдләр өјрәнирләр ки, тәркибләрин һәр үчүн, гурулушуна вә әмәләкәлмә үсулуна көрә ејни олса да, мә'нача бир-бириндән әсаслы шәкилдә фәргләнир. Белә ки, чүмләдә фе'ли сифәт тәркиби мүрәккәб тә'јин, фе'ли бағлама тәркиби мүрәккәб зәрфлик (заман, тәрзи-һәрәкәт, сәбәб вә мәгсәд зәрфлији), мәсдәр тәркиби исә мүхтәлиф чүмлә үзвү вәзифәсиндә ишләнир вә мүвафиг суаллара ҹаваб олур.

Бундан әввәл гејд етдијимиз кими, предикатив бирләшмәләрин тәдриси заманы гаршыја чыхан чәтинликләрдән бири дә фе'ли бағламалы сөзләрлә ифадә олунан һәмҹинс хәбәрләрдән сонра веркүлүн ишләдилмәси илә әлагәдардыр; белә ки, шакирдләр, ифадәнин синтактик гурулушундан, һабелә интонасија вә фасиләдән асылы олмајараг, мүәјјән фе'ли бағламалы сөзләрдән сонра лүзумсуз јерә веркүл гојур вә беләликлә дә, дургу ишарәсинә аид мә'лум гајданы позурлар. Һалбуки фе'ли бағлама, фе'лин дикәр хүсуси формалары (фе'ли сифәт вә мәсдәр) кими, морфоложи бир категоријадыр. О, (фе'ли бағлама) јалныз синтактик вәзифә дашыдыгда, јә'ни һәмҹинс хәбәр ролунда ишләндикдә өзүндән сонра веркүл тәләб едир.

Фе'ли бағламаларла ифадә олунан һәмҹинс хәбәрләрдән сонра веркүлүн гојулмасы һаггында мүәллифин «Дургу ишарәләринин тәдриси»[1] адлы мәгаләсиндә бәһс едилмишдир.

[1] Бах: М. Һәсәнов. «Дургу ишарәләринин тәдриси», «Азәрбајҹан дили тәдриси», II һиссә, «Маариф» нәшријјаты, Бакы, 1966, сәһ. 169—190.

ЈАЗЫ ИЛӘ ДҮЗКҮН ТӘЛӘФФҮЗ АРАСЫНДАКЫ ӘЛАГӘНИН ИЗАҺЫНА ДАИР

Н. АБДУЛЛАЈЕВ,
педагожи елмләр намизәди.

Дилимиздә ишләтдијимиз сөз вә грамматик формаларын бөјүк бир гисми јазылышындан фәргли олараг тәләффүз едилир. Ана дилинин мүвәффәгијјәтлә тәдрис едилмәси, шакирдләрдә јазылы вә шифаһи нитгә, дүзкүн гираәт, орфографија, орфоепија, о чүмләдән интонасија вә дурғу ишарәләринә аид мөһкәм нитг вәрдишләри ашыламаг ишиндә јазы илә шифаһи нитг арасындакы мүнасибәтин дүзкүн мүәјјәнләшдирилмәсинин бөјүк әһәмијјәти вардыр. Проф. Е. В. Петрова јазынын тәләффүзлә ујғунсузлуғу идејасынын гавранылмасындан доған тәфәккүр вәрдишинин орфографија тә'лиминдәки ролундан данышараг көстәрир ки, бу идеја вә вәрдишә саһиб олмадан шакирдләрә савадлы јазы өјрәтмәк, Акаки Акакијевичин сәмәрәсиз вә механики әмәјиндән башга бир шеј олмазды[1]. Орфоепија вә орфографија арасындакы охшар вә фәргли чәһәтләрин ајдын тәсәввүр едилмәмәси јазыда олдуғу кими, тәләффүз тә'лиминдә дә бир сыра чәтинлик, анлашылмазлыг вә сәһвләрә кәтириб чыхарыр. Шакирдләр јазыда дүзкүн тәләффүзүн тә'сири илә имла сәһвләринә, тәләффүздә исә орфографијанын тә'сири илә орфоепик гүсурлара јол верирләр ки, бу да мәктәбләримиздә савадлы јазы вә мәдәни нитг уғрунда апарылан мүбаризә ишинә мане олур. Орфографија илә орфоепија арасындакы ујғунсузлуғун дүзкүн дәрк едилмәси, шакирдләрин нитгиндә орфоепик нормалардан узаглашманын ән типик һалы олан һәрфи тәләффүзә сәбәб олур. Тәкчә шакирдләрин дејил, һабелә бә'зән мүәллимләрин дә данышыг вә охусунда белә тәләффүз гүсурлары өзүнү көстәрир. Нитгдәки һәрфи тәләффүз дејә адландырдығымыз орфоепик нөгсанларын әсас башвермә сәбәби тә'лимдә јазылы дилләә шифаһи нитг, орфографија илә

[1] Е. Н. Петров, Система орфографическая письменных работ (V—VII класса), методический сборник «Русский язык и литература в школе», вып. 1, М. 1943, стр. 33.

орфоепија арасындакы фәргли чәһәтләрин нәзәрә алынмамасыдыр.

Мә'лумдур ки, нитгин шифаһи вә јазылы олмагла ики әсас формасы вардыр. Шифаһи нитгә чанлы нитг, сәсли нитг дә дејилир. Дилин мадди һиссәсини тәшкил едән сәсләр шифаһи нитгин ән кичик мә'налы ваһидләридир.

Сәсли дилин шәрти ишарәләр—һәрфләрлә ифадәси јазылы нитги әмәлә кәтирир. Дилимиздәки сәсләрин һәр биринин јазыда мүвафиг шәрти ишарәси вардыр. Мәсәлән, **а** сәси **а** һәрфи, **б** сәси **б** һәрфи, **д** сәси **д** һәрфи, **ч** сәси **ч** һәрфи илә ишарә едилир. Сәсләрин һәр биринин онларын шәрти ишарәси олан һәрфләрлә мүгајисә етсәк, тәкчә бир сәсин јазыда өз әксини тапмадығыны көрәрик. Бу, рус дилиндән алынмыш бир сыра сөзләрдә (колхоз, Москва, комбајн вә с.) ишләтдијимиз **г** сәсинин кар гаршылығы олан **к**[1]-сәсидир. Халис Азәрбајчан сөзләриндә белә бир сәс јохдур. Бә'зи һалларда чинкилтили **г** сәси **колхоз, октјабр** сөзләриндәки **к** кими тәләффүз едилирсә дә (Огтај, чаггал, мәгсәд вә с. сөзләрдә олдуғу кими), бу һал фонетик шәраитлә бағлы олдуғундан дилимиздә белә бир фонемин олмасына әсас верә билмир. Демәли, **к** һәрфи галын вә инчә олмагла ики сәси ифадә едир: 1) **к** сәсинин кар гаршылығы олан **к**, 2) **г** сәсинин кар гаршылығы олан **к**. Беләликлә, кичик бир истисна нәзәрә алынмазса, дилимиздәки сәсләр һәрфләрлә там ујғунлуг тәшкил едир вә бу сәбәбдән дә јазымыз шифаһи нитгимизи бүтүнлүкдә әкс етдирир. Мәсәлән, **гардаш, баш, гајда, ајдын, дикәр, ана, гәләм** вә с. сөзләрдәки һәрфләр ујғун сәсләри там шәкилдә ифадә едир. Тәкчә сөзләрин дејил, грамматик формаларын да әксәријјәтинин гејд етдијимиз сәбәбдән (сәсләрлә һәрфләрин ујғунлуғу) тәләффүзү илә јазылышы ејнијјәт тәшкил едир.

Мә'лумдур ки, шифаһи үнсијјәтдә данышыг сәсләри ајрылыгда, бир-бириндән тәчрид едилмиш шәкилдә ишләдилмир. Сәсләр јалныз сөз дахилиндә ичтимаи мә'на кәсб едир. Нитг ахынында сәсләр хүсуси бирләшмә әмәлә кәтирир ки, буна сәсләрин комбинатор бирләшмәси дејилир. Бирләшән сәсләр бир-бири илә даима гаршылыглы әлагә вә тә'сирдә олур вә бу сәбәбдән онларын чоху өз әввәлки тәләффүз мәхрәчини мүһафизә едә билмир. Комбинатор бирләшмә дахи-

[1]. Гејд: к һәрфинин үстүндә јазылан ишарә (') онун карлығыны билдирир.

линдә сәсләр ајрылыгда олдуғундан бир гәдәр фәргли артикулјасија олунур вә ешидилир. Сәсләрин белә биркә артикулјасијасы коартикулјасија адланыр.[1] Коартикулјасија заманы сәсләрин һәм физиоложи, һәм дә акустик характери дәјишилир, һәр һансы бир сәс бә'зән јазыдакы график ишарәси илә ујғун кәлмир вә ја бу ујғунлуг там шәкилдә олмур. Беләликлә дә, сөзүн сәс тәркиби һәрфи тәркибиндән фәргләнир. Сөзләр бир чүр јазылыб башга чүр охунур вә әксинә. Нитг ахынында фонетик вәзијјәтдән асылы олараг мүстәгил функсијасы олмајан сәс вариантлары вә өз һәрфи ишарәсиндән фәргли сәсләр әмәлә кәлир. Мәсәлән, **бил, бел, бал, бол** сөзләриндәки **л** сәсинин комбинасијадан асылы олараг галын вә инчә тәләффүзү онун вариантларыдыр. Она көрә буна вариант (фонем варианты) дејирик ки, бу сөзләрдә **л** сәсинин галын вә ја инчә тәләффүзү һәмин сөзләри (мәс.: **бил** сөзүнү) башга бир мә'наны ифадә едәчәк сөзә чевирмир. Рус дилиндә һәмин сәсин (башга бир сыра сәсләрин дә) галын вә ја инчәлији сөзләрин мә'нача дәјишмәсинә сәбәб олур. Мәс.: угол-бучаг, уголь—көмүр, мель—дајаз, мел—тәбашир вә с. Орфографија вә орфоепијанын әлагәсинин методик аспектдә изаһы, фонетик ахында сәсләрин гаршылыглы тә'сири нәтичәсиндә әмәлә кәлиб ади гулагла чәтин ешидилән ән инчә фонем вариантларыны дејил, ешитмә јолу илә даһа асан дәрк едилиб јазылышындан фәргләнән ән характер һалларынын көстәрилмәсини гаршыја мәгсәд гојур. Фонетик һадисәләрин әдәби дилдә мәгбул сајылан бир сыра нөвләри (мәс:. ассимилјасија, диссимилјасија, метатеза, редуксија вә с.) бу нөгтеји-нәзәрдән даһа характерикдир. Мәсәлән ч һәрфи һеч дә һәр заман мүвафиг **ч** сәсини ифадә етмир. Әкәр **Чалал, Чамал, анчаг** кими сөзләрдә **ч** һәрфи ујғун **ч** сәсини ифадә едирсә, **вичдан, әчдад, сәчдә, күчсүз** кими сөзләрдә тамам башга бир сәси (ж сәсини) ифадә едир. Бу һал сәсләрин кери ујушмасы гануну әсасында баш верир. Белә ки, һәмин сөзләрдә **ч** сәсиндән сонра кәлән дил-диш самити **д, ч** сәсинә тә'сир едиб, ону **ж**-ја чевирир. Фонетик вәзијјәтиндән асылы олараг **ч** һәрфи **ч** сәсини дә ифадә едир. Мәс.: **ағач, чәкич, кәрпич** вә с. Бу сөзләрин сонунда **ч** сәси ч кими тәләффүз олунур. Еләчә дә, **һанбал, тәнбәл, зәнбил, шәнбә** кими сөзләрдә јазылан **н** һәрфи **м** кими охунур. Бурада да сәсләрин гаршылыглы тә'сири өзүнү көстәрир. Белә ки, **б** сәси өзүндән әввәл кәлән **н** самитини мәхрәччә өзүнә јахынлашдырыр, башга сөзлә, бурун **б**-сы олан **м**-ја чевирир.

[1] Бах: проф. А. С. Чикобава, Введение в языкознание, часть I, Учпедгиз, 1953, стр. 158.

Тәләффүз заманы сәсләрин дәјишмәси һадисәси јазыда мүәјјән гәдәр өз әксини тапа билмишдир. Мәсәлән, әрәб дилиндән кечмиш бир сыра сөзләрдә саитин узун тәләффүзү хүсуси апостроф ишарәси илә көстәрилир: **мә'дән, бә'зән, е'лан, е'тибар** вә с. Бә'зән сәсин ади кәмијјәтдән бир гәдәр узун тәләффүзү јазыда ејни сәсин гоша верилмәси илә ифадә олунур. Мәс.: **тәәччүб, тәәссүф, мәтбәә** вә с. Сөзләрин ахырында **г, к, т** самитләринин **ғ, ј, д** сәсләринә кечмәси гајдасы да јазылы нитгдә өз әксини тапмышдыр. Лакин бу бир-ики һалы үмумиләшдирәрәк јазынын тәләффүзү бүтүнлүклә экс етдирмәси һагда фикир сөјләмәк дә дүзкүн олмазды. Еләә садәчә олараг узанан сәсләрин јазыдакы ифадәсини көтүрәк. Гејд етдик ки, бә'зи алынма сөзләрин тәләффүзүндә узанан саити көстәрмәк үчүн апостроф ишарәсиндән истифадә едилир. Лакин фарс вә әрәб мәншә'ли сөзләрин башга бир гисминдә сәслинин узун тәләффүз едилдијини көстәрән һеч бир ишарә јохдур. Мәс.: **х(а)лис, сән(а)је, мәл(а)һәт, с(а)һиб, с(у)рәт, (а)чиз** вә с. һалбуки бу сөзләр дә транскрипсијада вердијимиз саитләр ади кәмијјәтли дејил, узанан саитләрдир. Дилимиздәки сөзләрин әксәријјәтинин тәләффүзүндә өзүнү көстәрән бу вә ја дикәр фонетик һадисә вә ганунлар јазыда өз әксини тапа билмир. Мәсәлән, орфоепик гајдаја әсасән чохһечалы сөзләрдәки кипләшән чүт самитләрдән икинчиси чинкилтилиләшәрәк тәләффүз олунур. Мәсәлән, јазылыр, **һәтта, әлбәттә, Сәттар, таппылты** дејилир—**һәт(·T^{d})а, әлбәт(T^{d})ә, Сәт(T^{d}) ар, тап($П^{b}$)ылты.**

Јахуд сөз ортасында јанашы кәлән кар самитләрдән икинчиси чинкилтилиләшмиш шәкилдә **(дәфтәр-дәфдәр, дәстә-дәсдә, астар-асдар, түстү-түсдү** вә с.) тәләффүз едилир. Көрүндүјү кими, һәр ики һалда тәләффүздә мүшаһидә едилән чинкилтилиләшмә јазыда өз әксини тапмыр. Әлифбамыздакы һәрфләр ајрылыгда ејни адлы сәслә ифадә олундуғу һалда, мүхтәлиф фонетик вәзијјәтдә бә'зән башга бир сәси ифадә едир. Бу нөгтеји-нәзәрдән һәрфләри ашағыдакы кими групплашдырмаг олар:

1) саитләри көстәрән һәрфләрин һәр бири (ы,ү һәрфләриндән башга) фонетик мөвге вә шәраитдән асылы ола-

раг ики чүр тәләффүз олунур: 1) ади кәмијјәтлә, 2) ади кәмијјәтдән бир гәдәр узун.

Мәс.:

а ⟨ баш / (а:)лим   ә ⟨ кәләм / (ә:)ла

о ⟨ одун / д(о:)шан   и ⟨ инсан / нәс(и:)ми

у ⟨ узун / Физ(у:)ли   ө ⟨ өрдәк / м(ө:)тәризә

е ⟨ Елдар / (е:)лан   ы——гашыг

ү——үрәк вә с.

Самитләри көстәрән һәрфләрдән сәккизи (ж, ј, м, с, х, һ, ч, ш) тәк бир сәси, он икиси (б, в, д, з, л, р, н, к, п, т, г, ф) ики сәси, галан үчү исә (г, к, ч) үч сәси ифадә едир.

Мәс.: **ики сәси ифадә едәнләр:**

б ⟨ чораб (п) / Балаш (б)   л ⟨ лакин (л) / гарлы (р)

з ⟨ Солмаз (с) / заман (з)   р ⟨ Сәрвәр (р) / алыр(л)лар

д ⟨ дабан (д) / булуд (т)   н ⟨ бәдән (н) / зән(м)бил

в ⟨ вәтән (в) / Абдуллајев (ф)   к ⟨ күл (к) / әһәнк (к)

п ⟨ папаг (п) / купп(б)улту   ф ⟨ кәшфијјат (в) / фәһлә (ф)

т ⟨ Сәттар (д) / тарих (т)

Үч сәси ифадә едәнләр:

г ⟨ галиб (г) / ишыг (х) / мәгсәд (к)   к ⟨ кәләм (к) / колхоз (к') / инәк (х'[1])

ч ⟨ чаван (ч) / кәрпич (ч) / вичдан (ж)

Әлифбамыздакы һәрфләрдән бә'зиләри мүәјјән фонетик шәраитдә һеч бир сәси ифадә етмир. Мәс.:

т сәси

јазылыр	**охунур**
сәрбәстлик	сәрбәслик
күзәштсиз	күзәшсиз
Коммунист күчәси	Коммунис күчәси

в сәси

јазылыр	**охунур**
довшан	до:шан
јовшан	јо:шан
нөвбә	нө:бә
төвбә	тө:бә

Дедикләримиздән ајдын олур ки, тәләффүзү бүтөвлүклә јазыја көчүрмәк мүмкүн дејилдир. Әкәр бу мүмкүн олсајды, о заман орфоепијадан данышмаға еһтијач да галмазды, тәләффүздә «јазылдығы кими даныш вә оху» формулу әсас тутуларды. Шүбһәсиз, бу һал тәләффүзү чанлы дилдән узаглашдырар, данышыға сүн'илик, китаб характери верәрди. Данышыгда сүн'илијә, һәрфи тәләффүзә јол вермәмәк мәгсәди илә дилимиздә хејли мигдар сөз вә грамматик форманын дүзкүн дејилиш гајдасы мүәјјән едилмишдир. Һәр һансы сөз вә грамматик форманын дүзкүн јазылышы үчүн орфографија гајдаларына әмәл етмәк нә гәдәр әһәмијјәтлидирсә, онларын әдәби тәләффүзү үчүн дә орфоепијаны билмәк о гәдәр вачибдир.

---

[1] Гејд: т сәси самитлә башланан сөз вә шәкилчидән әввәл кәлдикдә тәләффүздән дүшүр.

[2] Гејд: Х ишарәси ј самитинин кар гаршылығыны көстәрир.

Орфоепија илә орфографија арасындакы мөвчуд ујғунсузлуғун әмәлә кәлмә сәбәбләрини јазы вә дүзкүн тәләффүзүн тәртиби принсипләриндә ахтармаг лазымдыр. Орфографијанын тарихи-ән'әнәви принсипи јазылы дилле шифаһи нитг арасындакы ујғунсузлуғун әсас сәбәбләриндән биридир. Бу принсип сөзләрин мүәјјән бир тарихи дөврдә вә алындыгы дилдәки јазылыш формасыны әсас көтүрәрәк орфографијанын чанлы халг данышығына әсасланмаг принсипинә (фонетик принсипә) зидд кедир. Тарихи-ән'әнәви принсип јазыда сөзләрин мүасир тәләффүз формасыны дејил, мүәјјән бир тарихи дөврдәки тәләффүз тәрзини әсас көтүрүр. **Буруг, ушаг, һәтта, тәнбәл, шәнбә, дәфтәр, астар** вә с. кими сөзләр мүасир тәләффүздә **бурух, ушах, һәтдә, тәнбәл, шәмбә, дәфдәр, асдар** кими сәсләнмәсинә бахмајараг, тарихи-ән'әнәви принсипин тәләбаты үзүндән тәләффүздәки бу һал јазыда өзүнү әкс етдирә билмир.

Еләчә дә алынма сөзләрин бир гисми дилимизин аһәнкинә ујғунлашдырылараг тәләффүз олунурса да, лакин онларын јазылышында алындыгы дилин орфографијасы әсас көтүрүлүр. Јазылыр: **гүдрәт, шүа, комиссија, ассистент, коммуна, аккумлјатор, аттестат, троллејбус;** дејилир: **гүдрәт, шуа, комисија, асистент, камуна, окунлјатор, атестат, тролејбус** вә с.

Орфоепијанын әсас хүсусијјәтләриндән бири, онун нормаларынын чәтиндән асана доғру инкишаф етмәси, дәјишмәсидир. Дилин инкишаф просесиндә онун тәләффүз нормалары да дәјишилир. Тәләффүздә ағырлыг јарадыб дилимизин фонетик системинә ујғун олмајан формалар јениси илә әвәз едилир. Бу һал өзүнү ән чох алынма сөзләрин мәнимсәнилмәсиндә көстәрир. «Алынма сөз кечдији дилин сөзләриндән фәргләндикдә һәмин дилин фонетика вә грамматикасынын мүгавимәтинә раст кәлир, аз вә ја чох дәрәчәдә дәјишиклијә уғрајыр»[1]. Бу һал дилимизә кечмиш хејли мигдар сөздә өзүнү көстәрир. **Ведро, һава, адам, газета, фанар, вокзал, атеш, схема, лента, миллиард, бокал, номер, аппарат, металл, чемодан, монпассе** вә с. кими хејли әчнәби сөз дилимизин тәләффүз аһәнкинә ујғунлашдырылмышдыр. Тәләффүздәки бу ујғунлашма өз тә'сирини јазыја да көстәрмиш, һәмин сөзләрин јазылышында тәләффүз әсас көтүрүлмүшдүр.

[1] А. Гурбанов. «Азәрбајчан дилинин лексиколокијасы», Бакы, 1964, сәһ. 28

Бурада тәләффүзүн тә'сири тарихи-ән'әнәви принсипин мүәјјән дәрәчәдә позулмусына сәбәб олмушдур. Лакин бу һал тәләффүзлә јазылыш арасындакы ујғунсузлуғу арадан галдырмыр. Алынма сөзләрин тәләффүзүндә әмәлә кәлән дәјишиклијин һамысы јазыда әкс олунмур. Мәсәлән, сөз әввәли, ортасы вә сонунда мүхтәлиф вә ејни гоша саитин јанашы ишләнмәси тәләффүз нөгтеји-нәзәриндән о гәдәр дә характерик дејилдир. Она көрә дә бу сөзләр тәләффүз едиләркән ики саит арасына битишдиричи ј самити артырылыр. Орфографијанын тарихи-ән'әнәви принсипи алынма сөзләрин тәләффүзүндәки бу фонетик ујғунлашманы јазы үчүн мәгбул сајмыр вә буна көрә дә һәмин сөзләр бир чүр јазылыб башга чүр дә охунур. Мәсәлән, јазылыр-**гаиб, даир, саир, радио, пионер, диаметр,** дејилир-**гајыб, дајир, сајир, радијо, пијонер, дијаметр.** Дедикләримиздән бу нәтичәјә кәлирик ки, орфографијамыздакы тарихи-ән'әнәви принсип, тәләффүзлә јазылыш арасында фәргин мөвчуд олмасы сәбәбләриндән ән башлычасыдыр.

Јухарыда гејд етдик ки, шакирдләрин шифаһи вә јазылы нитгинин ашағы сәвијјәдә олмасынын башлыча сәбәби сөзләрин јазылышы илә дејилиши арасындакы ујғунузлуғун дүзкүн дәрк едилмәмәсидир. Дүзкүн данышыг, оху вә јазы тә'лиминдәки бу ујғунсузлугла әлагәдар бир сыра долашыглыглары арадан галдырмаг үчүн орфографија садәләшдириләркән мүәјјән сөзләрин јазылышында тарихи-ән'әнәви принсипин тәләбатындан кәнара чыхыб, һәмин сөзләрин мүасир тәләффүз тәрзини, алынма сөзләрдә исә дилимизин аһәнкини әсас көтүрмәк, бизчә, даһа фајдалы оларды. Мәкәр **әдәбијјат, малијјә, зиддијјәт, баггалијјә,** сөзләри **әдәбијјат, зиддијәт, баггалијә, малијә; тәнбәл, сүнбүл, зәнбил** сөзләри **тәмбәл, сүмбүл, зәмбил; троллејбус, сессија, комиссар, коммуна, комиссија** кими алынма сөзләри **тролејбус, сесија, комисар, комуна, комисија** шәклиндә, дилимизин тәләффүз тәрзинә ујғун јазсаг даһа асан олмазмы? Мәкәр **шүар, шүа, гәһрәман, мүнбит, мүдир, мүһит** кими сөзләр аһәнк ганунуна ујғун олараг тәләффүз едилдији кими јазыла билмәзми? Ики ил бундан әвәл методик әдәбијјатда («Азәрбајчан мүәллими» гәзети, 1 октјабр, 1964-чү ил) проф. А. С. Абдуллајевин «Јүксәк савад вә зәнкин нитг мәдәнијјәти уғрунда» адлы мүзакирә јолу илә верилмиш мәгаләсиндә гејд етдијимиз мәсәлә (јазы илә тәләффүз арасындакы фәргин

мүәјјән дәрәчәдә арадан галдырылмасы) кениш сурәтдә өз әксини тапмышдыр. Проф. А. Абдуллајев алынма сөзләрин бә'зисинин (мәс: **ассимилјасија, ассистент, режиссор**) ики с, бә'зисинин исә (**антена, баллон**) бир **л** вә бир н илә јазылмасыны «ағылабатмајан мәсәлә» кими гијмәтләндирәрәк јазыр: фикримизчә, belә һалларда әдәби тәләффүзү әсас көтүрмәк лазымдыр. Әдәби дилимиздә һәмин сәсләри нечә тәләффүз едириксә, она ујғун олараг да јазмалыјыг: ассимилјасија дејил, асимилјасија, ассистент дејил, асистент, антенна дејил, антена вә с. кими. Проффессор тәкчә алынма сөзләрин дејил, һабелә халис азәри сөзләринин бә'зисинин јазылышыны тәләффүзүнә ујғунлашдырмағын да лазым олдуғу фикрини ирәли сүрүр. О, «һәтта», «әлбәттә» сөзләринин тәләффүзүндән бәһс едәрәк јазыр: «...биз һеч заман һәтта вә ја әлбәттә демирик, садәчә олараг һәмин сөзләри һәтда, **әлбәтдә** кими тәләффүз едирик». Мүәллиф бу кими сөзләрин јазылышыны тәләффүзә јахынлашдырмағын мәгсәдәујғун олдуғуну көстәрир.

Бурада орфографијанын морфоложи принсипи һаггында да бир нечә сөз демәк лазымдыр. «Морфоложи принсипә көрә сөзләрин јазылмасында сөзүн мәншәји, әсли вә ја шәкилчинин нечә тәшәккүл етдији, нечә дәјишдији нәзәрә алыныр»[1]. Бу принсипә көрә сөз вә грамматик формаларын јазылышында јеканә бир вариант даһа үстүн тутулуб орфографик норма кими гәбул едилир. Мәсәлән, данышыг дилиндә дар (дәр), нар (нәр), зар (зәр), рар (рәр), тар (тәр) вә с кими мүхтәлиф вариантларда тәләффүз едилән чәм шәкилчиси һәр чүр фонетик шәраитдә јалныз бир лар, ләр формасында јазылыр. Јахуд индики заман I шәхсин тәкиндә ишләнән **алырам** фе'ли ади данышыгда **аладам, алерам, алыјам** кими ишләнмәсинә бахмајараг, онун тәкчә алырам варианты орфографијада әсас көтүрүлүр. Тәкчә орфографик дејил, орфоепик нормаларын да мүәјјәнләшдирилмәсинә морфоложи принсип әсас тутулур. Бир чох сөз вә шәкилчинин јазылышында рәһбәр тутулан морфоложи принсип ејни заманда һәмин сөз вә шәкилчинин тәләффүзүндә дә тәтбиг едилир. Бу нөгтеји-нәзәрдән морфоложи принсипә әсасән јазылан сөз вә шәкилчиләрин әксәријјәтинин орфографијасы орфоепијасы илә ејнијјәт тәшкил едир. Бу ејнијјәт о заман

[1] «Азәрбајчан дилинин грамматикасы», I һиссә, Азәрбајчан ССР ЕА нәшријјаты, Бакы, 1967, сәһ. 55.

өзүнү көстәрир ки, јазы бүтөвлүклә тәләффүзү әкс етдирир. Башга сөзлә, морфоложи принсип, јазыда олдуғу кими дејилишдә дә ејни гајданы әсас көтүрүр. Мәсәлән, **алсан, атан, ахшам, сәнин, атлы, алмыш, дәфтәрин** вә с. сөзләр јазылдығы кими дә тәләффүз олунур. Демәли, бу сөзләрин һәм јазылыш, һәм дә тәләффүзүндә морфоложи принсип ејнидир.

Лакин бу принсип һеч дә бүтүн һалларда һәр һансы сөз вә ја шәкилчинин јазылыш вә тәләффүзүнү ејниләшдирә билмир. Бә'зән ејни сөз вә грамматик форманын тәләффүзүндә морфоложи принсипә әсасланан һәр һансы бир дејилиш гајдасы һәмин сөз вә грамматик форманын јазылышында морфоложи принсип әсасында гәбул едилмиш орфографик гајдаја ујғун кәлмир. Мәсәлән, јазылыр **мәндән**, охунур **мәннән**, јазылыр **көрүнмәз**, охунур **көрүммәз**, јазылыр **башланыр**, охунур **башлыјыр**, јазылыр **бағдакы**, охунур **бағдаки** вә с. Бу ујғунсузлуғун башлыча сәбәби тәләффүздә өзүнү көстәрән бу вә ја дикәр фонетик һадисәнин јазыда әкс олунмамасыдыр. Мәсәлән, орфоепик гајдаја әсасән сону а, ә ачыг саитләри илә битән фе'лләрә саитлә башлајан шәкилчи әлавә едилдикдә сөз сонундакы ачыг саит мүвафиг гапалы саитлә әвәзләнәрәк тәләффүз олунур: башлајыр-башлыјыр, ишләјир-ишлијир вә с. Бу грамматик форманын тәләффүзүндәки фонетик һадисә сөз сонундакы ачыг саитин даралмасыдыр. Мә'лумдур ки, **а** сәси **ы** сәсиндән вә **ә** сәси **и** сәсиндән ағыз бошлуғунун ачылма вә алт чәнәнин енмә дәрәчәсинә көрә фәргләнир. **А, ә** сәсләринин формалашмасында ағыз бошлуғунун һәчми кениш, **ы, и** сәсләриндә исә нисбәтән дар олур. Бу һадисә илә дә әлагәдар олараг **а, ә** ачыг, **ы, и** исә гапалы саитләр адланыр. **А, ә** саитләри өз ачыглығы илә үмумијјәтлә самитләрдән, о чүмләдән дә **ј** самитиндән фәргләнир. Лакин бу чәһәтдән **ј** сәсинин тәләффүз мәхрәчи **ы, и** сәсләринин тәләффүз мәхрәчләри илә бир гәдәр јахынлыг тәкил едир. Она көрә дә битишдиричи **ј** сәси, әввәл кәлән ачыг саитләри мүвафиг гапалы саитләрә чевириб тәләффүзчә өзүнә ујғунлашдырыр. Бу фонетик ујушма јазыда өзүнә јер тапмыр. Бу вә буна охшар бир сыра һалларда морфоложи принсип орфографијанын орфоепијадан фәргләнмәсинә сәбәб олур.

Морфоложи принсип сөзүн грамматик тәркибини дә әсас көтүрүр. Мәсәлән, **бағча** сөзү **бахча** кими тәләффүз олунмасына бахмајараг, **бағча** шәклиндә јазылыр. Белә тәләффүз дә мүәјјән бир фонетик ганунаујғунлугла әлагәдардыр. Белә ки, сөз көкүнүн сонундакы чинкилтили **ғ** сәси шәкилчинин

эввэлиндэки кар ч сэси илэ гаршылашыр вэ һэмин сэсин тэ'сири илэ карлашараг х сэсинэ чеврилир. Демэли, бу дүзэлтмэ сөзүн тэлэффүзүндэ фонетик ганунаујгунлуга риајэт едилир. Јазыда исэ һэмин сөз көкүнүн һэм грамматик, һэм дэ лексик мэ'насы эсас көтүрүлүр. Белэ ки, һэмин сөз тэлэффүз едилдији формада јазылсајды, сөз көкү мэканлыг мэ'насыны итирэр, башга бир мэ'наны—һэрэкэт мэ'насыны кэсб едэрди.

Башга бир мисал: дилимизин тэлэффүз гајдасына эсасэн сөзүн биринчи һечасында **ч** самитиндэн сонра дил-диш самити кэлдикчэ **ч** эвэзинэ **ж** тэлэффүз едилир. Мэс.: **күжсүз, күждэн, ажлыг, аждыр, ажсан** вэ с. Тэлэффүздэки бу фонетик ганун сөз көкүнүн мэ'насыны поздугу үчүн јазыја тэтбиг олунмур. Һэмин сөзлэри тэлэффүзэ эсасэн јазсаг вэ сонра да көк вэ шэкилчијэ ајырсаг **аж, күж** сөзлэри алынар ки, бу да сөз көкүнүн лексик мэ'насынын анлашылмамасына кэтириб чыхарыр. Белэликлэ, бурада орфографија сөзүн јазылышында фонетик принсипэ—тэлэффүзэ күзэшт едиб, морфоложи тэркибэ зидд кедэ билмир. Елэчэ дэ тэлэффүздэ мэгбул сајылан фонетик һадисэлэрэ эсасэн сөзлэри **үссүз, иссиз, көрүммэз, һэсэмбала, дајаммаз** шэклиндэ јазмаг орфографијанын морфоложи принсипини позмаг демэкдир.

Азэри дили орфоепијасы илэ орфографијасынын гаршылыглы элагэси һаггында дедиклэримиздэн белэ бир нэтичэ чыхыр ки, орфографијанын эсасында фонетик принсип дурдуғундан һэм шифаһи, һэм дэ јазылы эдэби дилин үмумилэшмиш нормалары эсасэн ејнидир.

САЈЫН ТЭДРИСИ ҺАГГЫНДА

И. О. БАЈРАМОВ,
педагожи елмлэр намизэди.

Морфолокијанын тэдрисиндэ эсас јерлэрдэн бирини дэ сајлар тутур. Бу бэһсин өјрэдилмэсинэ програмда 9 саат вахт верилмишдир. Сајын тэдриси илэ элагэдар мүэллимин гаршысында дуран вэзифэ програмын ајырдығы бу вахтдан сэмэрэли истифадэ етмэк үчүн лазыми јоллар вэ васитэлэр ахтармагдан, өз ишини эввэлчэдэн дүзкүн планлашдырмагдан ибарэтдир. Сајын тэдриси үчүн ајрылмыш бу вахт о заман истэнилэн нэтичэни верэ билэр ки, мүэллим өз ишини методики чэһэтдэн дүзкүн тэшкил етмиш олсун.

V синифдэ сајын тэдрисинэ башларкэн, шакирдлэрин ибтидаи мэктэбдэ элдэ етдиклэри элагэдар биликлэри һесаба алмалы, јени биликлэрин верилмэсиндэ она истинад етмэлидир. Шакирдлэрин газанмыш олдуғу биликлэрэ эсасланмаг мөвзу һаггында онлара даһа этрафлы вэ даһа дэрин биликлэр вермэјэ имкан јарадыр. Бешинчи синифдэ шакирдлэрин сај һаггында биликлэри системлэшдирилир, даһа кениш вэ этрафлы мэ'лумат верилир.

Мэ'лумдур ки, V синифдэ сајын өјрэдилмэсинэ «Сај һаггында үмуми мэ'лумат» мөвзусу илэ башланылыр. Гејд етмэк лазымдыр ки, бу мөвзу илэ элагэдар саја верилэчэк тэ'рифлэ шакирдлэр һэлэ ибтидаи мэктэбдэн танышдырлар. Одур ки, бурада јалныз тэ'рифи эзбэрлэмэклэ кифајэтлэнмэк олмаз. Бурада мүэллим тэ'рифин мэзмунунун ачылмасы илэ элагэдар олараг, сајы башга нитг һиссэлэриндэн, хүсусилэ шакирдлэрэ мэ'лум олан исим вэ сифэтлэрдэн фэрглэндирэн вэ ону мүстэгил нитг һиссэси кими танылан эламэтлэр һаггында шакирдлэрэ этрафлы мэ'лумат вермэлидир.

Шакирдлэрин нэзэринэ чатдырмаг лазымдыр ки, исим эшјанын адыны, сифэт эшјанын эламэтини билдирдији һалда, сај эшјанын мигдары вэ сырасыны билдирир. Тэ'рифдэн ајдын олур ки, сај эшјанын һэм мигдарыны, һэм дэ сырасыны билдирир. Бурадан ајдын олур ки, сајын мэ'нача башлыча

олараг ики нөвү вардыр: а) мигдар сајлары, б) сыра сајлары.

Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, дилчилик әдәбијјатында, еләчә дә сајын тәдриси илә әлагәдар олан методик әдәбијјатда бу мәсәлә һаггында мүхтәлиф фикирләрә раст кәлмәк олур.

М. Һүсејнзадә сајын мә'на нөвләриндән данышаркән, онун дөрд нөвү олдуғуну көстәрир. О, јазыр: «Мүасир Азәрбајчан дилиндә мигдар, сыра, кәср вә гејри-мүәјјән ады илә дөрд нөв сај вардыр. Булардан сыра вә кәср сајлары мәншә е'тибари илә мигдар сајларындан әмәлә кәлмишдир. Мигдар сајларынын үзәринә мүхтәлиф шәкилчиләр артырмагла сыра вә кәср сајлары әмәлә кәлмәсинә бахмајараг, јенә дә араларындакы бә'зи фәргләрә әсасән буллары ајры-ајры сај нөвү кими гәбул етмәк мүмкүндүр»[1].

Азәрбајчан ССР ЕА нәшријјаты тәрәфиндән бурахылмыш китабда исә мәсәлә тамамилә башга шәкилдә изаһ олунур. Бурада мигдар сајынын өзүнүн үч формада олдуғу көстәрилир.

Һәмин китабда јазылыр: «Мигдар сајы әшјанын ја дәгиг, ја гејри-мүәјјән мигдарыны, ја да бүтөвүн мүәјјән һиссәсини билдирир. Буна көрә дә мигдар сајлары үч јерә бөлүнүр: а) мүәјјән мигдар сајы, б) гејри-мүәјјән мигдар сајы, в) кәср сајы»[2]. Көрүндүјү кими, бурада гејри-мүәјјән мигдар сајы илә кәср сајлары мә'на нөвү е'тибарилә мигдар сајы һесаб едилмишдир.

В. И. Ленин адына АПИ-нин нәшријјаты тәрәфиндән бурахылмыш «Мүасир Азәрбајчан дилинин морфолокијасы» адлы китабда да сајын мә'нача ики нөвү олдуғу көстәрилир; мүәјјән вә гејри-мүәјјән мигдар сајлары, еләчә дә кәср сајлары мигдар сајы һесаб едилир. Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, бурада мүәјјән вә гејри мүәјјән мигдар сајлары «Мүчәррәд анлајышлары билдирәнләр» вә «Мигдар—тә'јин билдирәнләр» истилаһы илә тамамилә башга мә'наларда изаһ олунур. Бу һагда китабда јазылыр: Сајлар мә'наларына көрә әсасән ики јерә бөлүнүр:

1. Мигдар сајлары.

[1] М. Һүсејнзадә, «Мүасир Азәрбајчан дили», Азәртәдрисиәшр, 1963-чү ил, сәһ. 106.

[2] «Азәрбајчан дилинин грамматикасы», I һиссә, (морфолокија). Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасы нәшријјаты, Бакы, 1960-чы ил, сәһ. 74.

2. Сыра сајлары.

... Мигдар сајлары нечә? нә гәдәр? суалларындан биринә чаваб олуб, үч група ајрылыр:

1. Мүчәррәд анлајышлары билдирәнләр.

2. Мигдар—тә'јин билдирәнләр.

3. Кәср билдирәнләр[1].

Көрүндүјү кими, бурада да сајын мә'нача әсасән ики нөвү олдуғу көстәрилир. Лакин мүхтәлиф формада тәзаһүр едән мигдар сајлары бурада тамамилә башга шәкилдә изаһ олунур. «Мүчәррәд анлајышлары билдирәнләр» дедикдә, әшја илә, үмумијјәтлә, мүәјјән бир варлыг вә ја һадисә илә әлагәси олмајан сајлар нәзәрдә тутулур. Бурада көстәрилир ки, «Мүчәррәд анлајышлары билдирән сајлар башга сөзләрдән асылы олмајараг һәмишә мүстәгил ишләдилир»[2]. Онларын фикринчә, беши үчә вурдугда он беш едәр — чүмләсиндәки беш, үч, он беш сајлары һеч бир сөздән асылы олмајараг мүстәгил ишләдилмиш, мүчәррәд сај анлајышыны билдирмишдир.

Мигдар—тә'јин билдирән сајлар дедикдә исә исим вә ја башга нитг һиссәсинә аид олан сөзләрлә әлагәләнән сајлар нәзәрдә тутулур.

Фикримизчә, сајын мә'на нөвләрини онун башга сөзләрлә әлагәдар олуб-олмамасы нөгтеји-нәзәриндән мүәјјән етмәк дүзкүн һесаб едилә билмәз. Һәр бир сај, әдәд истәр ајрылыгда дејилсин, истәрсә дә мүәјјән бир әшја вә ја һадисәады билдирән сөзлә бирликдә ишләдилсин, о, јенә дә бу әлагәдән асылы олмајараг, мүәјјән вә ја гејри-мүәјјән ола биләр. Мәсәлән, **беш китаб** бирләшмәсиндәки **беш** сөзү мүәјјән бир кәмијјәти ифадә етдији һалда, **хејли китаб** —бирләшмәсиндәки **хејли** сөзү гејри-мүәјјән бир кәмијјәти ифадә етмишдир. Һалбуки, буларын һәр икиси **китаб** сөзү илә бағлыдыр. Одур ки, сајын мүәјјән вә ја гејри-мүәјјән бир кәмијјәти ифадә етмәси, онун башга сөзлә әлагәсиндән асылы дејил, бәлкә дә өз луғәти мә'насындан асылыдыр. Үмумијјәтлә, һәр бир сај, әдәд харичи аләмин шеј вә һадисәләриндән тәчрид олунмуш шәкилдә баша дүшүлә билмәз. Биз һәр бир әдәди ифадә едәркән, јахуд сајаркән, һөкмән мүәјјән бир варлығы нәзәрдә тутуруг. Бу һагда Ф. Енкелс јазыр: «Әдәд вә фигур анлајышлары һеч дә намә'лум бир јердән дејил, кер-

[1] «Мүасир Азәрбајчан дилинин морфолокијасы», В. И. Ленин адына АПИ-нин нәшријјаты, Бакы, 1961-чи ил, сәһ. 69.

2. Јенә орада, сәһ. 69.

чәк аләмдән көтүрүлмүшдүр. Инсанларын сај өјрәнмәк, јә'ни илк дәфә һесаб әмәлијјаты илә мәшғул олмаг үчүн истифадә етдикләри он бармагы һәр шеј адландырмаг олар, анчаг әглин сәрбәст јарадычылығы адландырмаг олмаз. Сајмаг үчүн нәинки сајылан шејләр олмалы, һәтта бу шејләри нәзәрдән кечирәркән, онларын сајындан башга, бүтүн дикәр хассәләрини нәзәрә алмаг бачарығы да олмалыдыр; бу бачарыг исә узун заман давам едиб, тәчрүбәјә әсасланан тарихи инкишафын нәтичәсидир. Истәр әдәд анлајышы, истәрсә дә фигур анлајышы башда халис тәфәккүрдән әмәлә кәлмәмиш, анчаг харичи аләмдән көтүрүлмүшдүр»[1].

Ф. Енкелсин бу сөзләриндән бир даһа ајдын олур ки, дилимиздә ишләнән сајлар һеч вахт тәчрид олунмуш шәкилдә, јалныз тәфәккүрүн мәһсулу кими баша дүшүлә билмәз. Онлар харичи аләмдән көтүрүлмүш реал бир һәгигәтдир.

Бүтүн бунлар көстәрир ки, сајларын мә'на нөвләрини мүәјјәнләшдирмәк үчүн јалныз онларын башга сөзлә әлагәдар олуб-олмамасына әсасланмаг олмаз. Чүнки биз һәр һансы бир сајы дејәркән, онун конкрет шәкилдә башга сөзлә әлагәләнмәсиндән асылы олмајараг, мүәјјән бир варлығын кәмијјәтини ифадә етдијини дүшүнүрүк. Мәсәлән, **беш үчдән чохдур**—чүмләсиндәки **беш, үч, чох** сөзләри башга сөзләрлә әлагәләнмәсә дә, биз бунларын архасында мүәјјән бир варлығын дајандығыны тәсәввүр едирик.

Фикримизчә, сајын мә'на нөвләрини мүәјјәнләшдирмәк үчүн онун башга сөзлә әлагәдар олуб-олмамасы дејил, экс етдирдији кәмијјәти нечә, нә шәкилдә ифадә етмәси әсас көтүрүлмәлидир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, бә'зи грамматика китабларында гејри-мүәјјән мигдар сајлары үмумијјәтлә сај һесаб едилмәмишдир. О, чүмләдән В. И. Ленин адына АПИ-нин нәшријјаты тәрәфиндән бурахылмыш «Мүасир азәрбајчан дилинин морфолокијасы» адлы китабда гејри-мүәјјән мигдар сајларынын сајын тә'рифи илә ујғун кәлмәдији көстәрилир вә буна көрә дә һәмин сајлар морфолокијанын «Сај» бәһсинә дејил, башга бәһсләринә кечирилмишдир. Бу һагда китабда јазылыр:

«Гејри-мүәјјән топлу» сајлар адлары верилән вә сај кими гәбул олунан сөзләр аз, чох, хејли, беш-беш вә с. тә'рифә ујғун кәлмәдији үчүн мүвафиг бәһсләрә көчүрүлмүшдүр[2].

[1] Ф. Енкелс, «Анти-Дүринг», Азәрнәшр, 1953-чү ил, сәһ. 36—37.

[2] «Мүасир Азәрбајчан дилинин морфолокијасы», В. И .Ленин адына АПИ-нин нәшријјаты, Бакы, 1961-чи ил, сәһ. 69.

Фикримизчә, гејри-мүәјјән мигдар сајлары сајын үмуми тә'рифинә ујғун кәлиб, әшјанын гејри-мүәјјән кәмијјәтини билдирир, мүәјјән мигдар сајлары кими нә гәдәр? суалына чаваб верир. Она көрә дә **аз, чох, хејли** вә с. кими сөзләри «Сај» бәһсинә дахил етмәк даһа дүзкүндүр.

Зәннимизчә, сајлары ифадә етдији мә'наларына көрә мигдар вә сыра сајлары олмаг үзрә ики група бөлмәк һәм методик, һәм дә елми чәһәтдән даһа дүрүстдүр. Чүнки истәр гејри-мүәјјән мигдар сајлары, истәрсә дә кәср сајлары әшјанын мигдарыны билдирир. Демәли, бу сајларын әсас вә башлыча әламәти әшјанын мигдарыны билдирмәсидир. Лакин һәмин сајларын ифадә етдији кәмијјәти нә шәкилдә экс етдирмәсиндән сөһбәт кетдикдә, мигдар сајынын мүәјјән, гејри-мүәјјән вә кәср формаларына малик олдуғу көстәрилмәлидир.

Беләликлә, сајын мә'на нөвләри ашағыдакы схем әсасында өјрәдилсә, методик чәһәтчә даһа фајдалы олар.

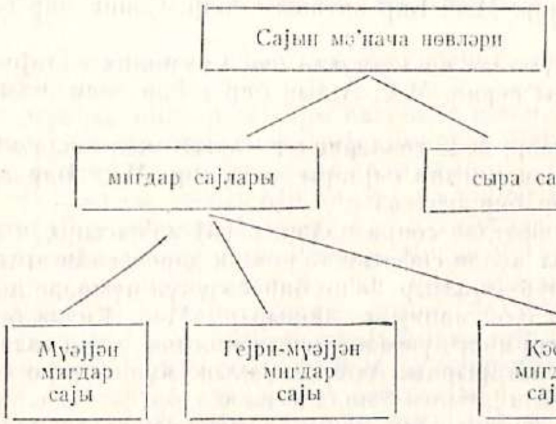

Схемдән истифадә едәрәк, мүәллим шакирдләрин нәзәринә чатдырмалыдыр ки, мүәјјән мигдар сајлары әшјанын мигдарыны конкрет шәкилдә ифадә едир. Јә'ни мигдар сајынын бу нөвү әшјанын мигдарыны билдирмәклә бәрабәр, һәм дә кәмијјәтин конкретлијини билдирир. Мәсәлән: **беш китаб, үч дәфтәр, он сәккиз шакирд** вә с. Бу бирләшмәләрдәки **беш, үч, он сәккиз** сөзләри әлагәдар олдуглары **китаб, дәфтәр, шакирд** әшјаларынын мигдарыны билдирмәклә бәрабәр, һәм дә онларын мигдарынын мүәјјәнлијини, конк-

ретлијини көстәрир. Белә ки, беш китаб — дедикдә китабын мәһз беш дәнә олмасы нәзәрдә тутулур.

Гејд етмәк лазымдыр ки, мүәјјән мигдар сајларынын мәнимсәдилмәси заманы әсас диггәт **бир** сајынын үзәринә јөнәлдилмәлидир. Чүнки бир сөзү сај олмагла бәрабәр, башга мә'наларда да ишләндији үчүн шакирдләр ону дәрк етмәкдә чәтинлик чәкир, бә'зән дә, мәктәб тәчрүбәсинин көстәрдији кими, морфоложи тәһлил заманы һәмин сөзүн башга мә'наларда ишләнмәсини нәзәрә алмајараг, чохлу сәһвләрә јол верирләр. Одур ки, **бир** сөзү һаггында шакирдләрә әтрафлы вә дәрин билик вермәк үчүн онун мүхтәлиф синтактик вә услуби хүсусијјәтләри конкрет мисаллар әсасында ајдынлашдырылмалыдыр. Шакирдләрин нәзәринә чатдырмаг лазымдыр ки, **бир** сөзү сај олмагла бәрабәр, даһа бир сыра башга мә'наларда да ишләнә билир. Бу мә'налара мисал олараг ашағыдакылары көстәрмәк олар:

1. Бир сөзү әшјанын конкрет мигдарыны билдирән сај мә'насында ишләнир. Мәс: Бир китабым вар. Сәнин бир гәләмин вар вә с.

2. Бир сөзү чүмләдә ишләнмәклә она үмумилик вә гејри-мүәјјәнлик мә'насы верир. Мәс: Ајдын бир сәһәр иди, һамы ишә тәләсирди.

3. Аз, чох, гәдәр, нечә сөзләриндән әввәл кәлмәклә мүрәккәб гејри-мүәјјән мигдар сајлары дүзәлдир. Мәс: Бир аз, бир чох, бир гәдәр, бир нечә вә с.

4. Бир сөзү сифәтдән сонра кәләрәк, сај мә'насыны итирир, өзүндән әввәл кәлән сифәтин тә'јинлик дәрәчәсини артырыб-азалтмаг ролуну ојнајыр. Јә'ни бир сөзүнүн чүмләдә ишләнмәси јалныз услуби маһијјәт дашыјыр. Мәс.: Кичик бир зәрбәдән өзүнү итирмиш дүшмән кери чәкилмәк үчүн әлверишли бир јол ахтарырды. Ахшама јахын күләк дајанды, шиддәтли бир јағыш јағмаға башлады вә с.

5. Бир сөзү мин сајындан сонра кәлмәклә чохлуг билдирән гејри-мүәјјән мигдар сајы әмәлә кәтирир. Мәс: Дүнја чох бөјүкдүр, мин бир јувам вар (С. Вурғун). Ајынын мин бир ојуну вар, бир армудун башында (халг мәсәли).

6. Бир сөзү јан, тәрәф, сәмт сөзләриндән әввәл кәләрәк, сај мә'насыны итириб бөлкү мәнасында ишләнир. Мәс:

Видади, дарыхма, биздә мәсәл вар:
Бир јандан бағлајан, бир јандан ачар.

(С. Вурғун).

Адамлар тәләсир, һәрә бир тәрәфә гачырды.

Дүшәркәдә вәзифә бөлкүсү апардыгдан сонра һәрә бир сәмтә јолланды. вә с.

7. Бир сөзү—чә шәкилчиси гәбул едәрәк, тәклик, ваһидлик мә'насыны ифадә едир. Мәс:

Солмазын бирчә арзусу вар иди, о да института дахил олмаг иди.

8. Вахт, дәгигә, заман, ан, күн, кечә сөзләриндән әввәл ишләнмәклә мүрәккәб заман зәрфи әмәлә кәтирир. Мәс: Бир вахт, бир дәгигә, бир заман, бир ан, бир күн, бир кечә.

9. Тәһәр, чүр сөзләриндән әввәл кәлмәклә мүрәккәб тәрзи—һәрәкәт зәрфи дүзәлдир. Мәс: Бир тәһәр, бир чүр.

10. Бир сөзү тәкрар олунмагла јенә дә мүрәккәб тәрзи-һәрәкәт зәрфи дүзәлдир. Мәс: Сән көрдүкләрини бир-бир данышш, мән дә гулаг асым.

11. Дә бағлајычысы илә ишләнәрәк гејри-мүәјјәнлик ифадә едән заман зәрфи дүзәлдир. Мәс:

Бир дә көрүрсәнки, ачылан солур.
Дүшүнән бир бејин бир торпаг олур.

(С. Вурғун).

Бир дә көзүнү ачыб көрдү ки, јашы кечиб, сачлары ағарыбдыр вә с.

Мүәјјән мигдар сајлары һаггында шакирдләрдә ајдын тәсәввүр јаратдыгдан сонра гејри-мүәјјән мигдар сајларынын мәнимсәдилмәсинә башламаг лазымдыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, гејри-мүәјјән мигдар сајларыны мүәјјән мигдар сајлары илә мүгајисәли шәкилдә өјрәтдикдә даһа јахшы нәтичә верир. Чүнки мүгајисә заманы шакирдләр мигдар сајынын бу ики нөвү арасында олан охшар вә фәргли чәһәтләри тәһлил етмәјә, беләликлә дә материалы шүурлу сурәтдә мәнимсәмәјә имкан тапырлар. Бу мәгсәдлә ичәрисиндә һәм мүәјјән, һәм дә гејри-мүәјјән сајлар олан чүмләләр тәртиб едиләрәк, әввәлчәдән ја тахтада, јахуд да бөјүк бир кағызда јазылыр. Нүмунә үчүн белә чүмләләр көтүрмәк олар:

Синфимиздә дөрд ә'лачы вар.
Солмаз һамыдан чох памбыг јығды.

Шакирдләр чүмләләри охудугдан сонра онларын нәзәр диггәтини әсас мәсәлә үзәринә јөнәлтмәк үчүн ашағыдакы шәкилдә суал-чаваб апарылыр:

М — Биринчи чүмләдәки дөрд сөзү һансы нитг һиссәсидир?

Ш — Биринчи чүмләдәки дөрд сөзү сајдыр.

М—Бу сөзү нә үчүн сај адландырырсыныз? Онун сај олдуғуну нәдән билирсиниз?

Ш — Чүнки дөрд сөзү әшјанын мигдарыны билдирир, нечә? нә гәдәр? суалларына чаваб верир.

М — Бәс икинчи чүмләдәки чох сөзү һансы нитг һиссәсидир?

Ш — Икинчи чүмләдәки чох сөзү дә сајдыр.

М — Чох сөзүнү нәјә көрә сај һесаб едирсиниз?

Ш — Чох сөзү дә әшјанын мигдарыны билдирир вә нә гәдәр? суалына чаваб верир.

Демәли, шакирдләр мүәјјән вә гејри-мүәјјән мигдар сајлары арасындакы охшар чәһәтләрә әсасланараг, онларын әшјанын мигдарыны билдирдијини сөјләјирләр. Демәк, бундан сонра шакирдләрин диггәтини онлар арасындакы фәрги тапмаға јөнәлтмәк лазымдыр. Көстәрмәк лазымдыр ки, һәм дөрд, һәм дә чох сөзләри сајдыр, һәр икиси әлагәдар олдуғу әшјанын мигдарыны билдирир. Лакин бунлар арасында фәргли чәһәтләр дә вардыр, белә ки, **дөрд** сөзү әшјанын мигдарыны билдирмәклә бәрабәр, һәм дә онун мигдарыны мүәјјән шәкилдә ифадә едир. Јә'ни «синфимиздә дөрд ә'лачы вар» — дедикдә ә'лачынын сајынын јалныз дөрд олмасы нәзәрдә тутулур. Лакин «Солмаз һамыдан чох памбыг јығды» — дедикдә исә **чох** сөзү памбығын мигдарыны билдирсә дә ону мүәјјән, дәгиг шәкилдә ифадә етмир. Демәли, мүәјјән мигдар сајлары әшјанын мигдарыны дәгиг шәкилдә ифадә етдији һалда, гејри-мүәјјән мигдар сајлары дәгиг олмајан бир шәкилдә ифадә едир. Буна көрәдир ки, мүәјјән мигдар сајлары нә гәдәр? суалына чаваб вердији кими, даһа дәгиглик тәләб едән нечә? суалына да чаваб вердији һалда, гејри-мүәјјән мигдар сајлары јалныз нә гәдәр? суалына чаваб верир.

Беләликлә, шакирдләрин нәзәринә чатдырылыр ки, мүәјјән вә гејри-мүәјјән мигдар сајлары әшјанын мигдарыны билдирмәләринә көрә бир-бири илә охшарлыг тәшкил етсәләр дә, һәмин мигдары дәгиг ифадә едиб-етмәмәләринә көрә чидди сурәтдә фәргләнирләр. Дикәр тәрәфдән дә, мүәјјән мигдар сајлары нечә? нә гәдәр? суалларына чаваб вердији һалда, гејри-мүәјјән мигдар сајлары јалныз нә гәдәр? суалына чаваб верир.

Гејри-мүәјјән мигдар сајларынын тәдриси заманы диггәт мәркәзиндә сахланмалы олан мәсәләләрдән бири дә мүәјјән мигдар сајларындан әмәлә кәлән гејри-мүәјјән мигдар сајлары һаггында шакирдләрә дәрин билик вермәкдән ибарәтдир.

Чүнки шакирдләр, адәтән **онларла, јүзләрлә, минләрлә, милјонларла, онларча, јүзләрчә, минләрчә, милјонларча** кими гејри-мүәјјән мигдар сајларыны әксәр һалларда мүәјјән мигдар сајы һесаб едәрәк, морфоложи тәһлил заманы бир сыра сәһвләрә јол верирләр. Одур ки, гејри-мүәјјән сајларын мәнимсәдилмәси заманы шакирдләрин нәзәринә чатдырмаг лазымдыр ки, гејри-мүәјјән мигдар билдирән сөзләр ики чүр олур:

1. Исимләрдән әввәл кәлмәклә, онларын гејри-мүәјјән мигдарыны билдирән **аз, чох, хејли, чохлу, бир гәдәр, о гәдәр, бир нечә, бир аз, бир чох** вә с. кими сөзләр;

2. Мүәјјән мигдар сајларынын көкүнә—ларла,—ләрлә вә ја — ларча, — ләрчә шәкилчиләринин артырмагла дүзәлән сөзләр. Мәсәлән, онларча, онларла, јүзләрлә, јүзләрчә вә с.

Гејри-мүәјјән мигдар сајларынын мәнимсәдилмәсиндә чәтинлик төрәдән мәсәләләрдән бири дә **аз, чох, хејли, бир аз бир чох, бир гәдәр** сөзләринин ишләдији јердән асылы олараг һәм сај, һәм дә зәрф ола билмәсидир.

Бу мәсәләдән данышаркән проф. А. Абдуллајев јазыр: «Азәрбајчан дилиндә сај мәзмуну ифадә едән башга сөзләр дә вардыр. Мәсәлән: онлардан бириси сөз истәди (әвәзлик). Натиг чох данышды. Сөһбәтимиз хејли чәкди. Биз он-он дүзүлмүшдүк (зәрф). Белә охшар һалларда шакирдләр сајла әвәзлији вә ја зәрфи гарышдырырлар, она көрә сајын башга нитг һиссәләриндән фәргләнән әламәтләринә шакирдләрин диггәти чәлб олунмалыдыр. Мүәллим бурада сајын морфоложи әламәтләринин јухарыда көстәрилән охшар нитг һиссләри илә мүгајисә етмәли вә нәтичәдә әшјанын мигдар вә сырасыны билдирдијини шакирдләрә мәнимсәтмәлидир»[1].

Тәчрүбә көстәрир ки, белә һалларда мүгајисә пријомундан истифадә етмәк даһа јахшы нәтичә верир. Одур ки, һәмин сөзләрин һәм сај, һәм дә зәрф кими ишләнмәсинә аид конкрет мисаллар көстәрмәклә мүгајисә апармаг лазымдыр.

---

[1] А. Абдуллајев, «Орта мәктәбдә Азәрбајчан дили тәдрисинин методикасы», Азәртәдриснәшр, Бакы, 1964-чү ил, сәһ. 127.

ЈАЗЫ ИШЛӘРИНӘ ДИГГӘТИ АРТЫРАГ

М. БАЈРАМОВ,
Азәрбајчан мүәллимләри тәкмилләшдирмә институтунун методисти.

Мәктәбләрдә апарылан мүшаһидәләр көстәрир ки, шакирдләрин чоху фикир вә биликләрини һәм шифаһи, һәм дә јазылы шәкилдә әдәби дилдә вә мәнтиги ардычыллыгла ифадә етмәкдә чәтинлик чәкир, савадлы вә мәзмунлу јаза билмир, чох орфографик вә үслуб сәһвләринә јол верирләр.

Орта мәктәб мә'зунларынын камил нитг мәдәнијјәтинә саһиб ола билмәмәләринин сәбәбләрини мүәллимин ишиндә, дәрс заманы әмәли әһәмијјәтә малик олан грамматик ганун вә гајдаларын шүурлу сурәтдә дәриндән өјрәдилмәмәсиндә јазы ишләринә вахтында вә лазымынча һазырлыг апарылмамасында, програмда төвсијә едилән јазы нөвләриндән бачарыгла истифадә едилмәмәсиндә ахтармаг лазымдыр.

Бир сыра мүәллимләр өјрәдичи јазы нөвләринин ролуну вә әһәмијјәтини кифајәт гәдәр гијмәтләндирә вә онлары јохлама јазы нөвләриндән ајыра билмирләр.

Мәктәбләрин бә'зиләриндә дә өјрәдичи јазылар үздәнкөчүрмә јазыларла әвәз олунур. Бир сыра мүәллимләр јохлама јазы ишләри әвәзинә өјрәдичи јазылар апармагла кифајәтләнирләр.

Мүәллим өјрәдичи имла, ифадә вә инша јазыларын васитәсилә шакирдләри јарадычы шәкилдә савадлы вә мәзмунлу јазмаға алышдырмалы вә өјрәдичи јазылар јохлама јазылара бир нөв һазырлыг ролу ојнамалыдыр.

Јерләрдән тез-тез белә бир суалла мүрачиәт едирләр:

Өјрәдичи јазылар програмда көстәрилән јохлама јазыларын мигдарына дахилдирми вә бу јазылар һансы дәфтәрләрдә апарылмалыдыр?

Өјрәдичи јазылар јохлама јазы ишләринин мигдарына дахил дејилдир вә өјрәдичи јазылар синиф јохлама јазы дәфтәрләриндә дејил, синиф чалышмалар вә 1—2 №-ли ев тапшырыг дәфтәрләриндә апарылмалыдыр.

Програмда, нә дә азәри дилиндә олан методик әдәбијјатда ил әрзиндә апарылачаг јохлама јазы ишләринин нөвү

вә мигдары һаггында һәләлик ваһид гајда јохдур вә бурада изаһа еһтијачы олан бир сыра мәсәләләр вардыр.

РХМШ ишчиләри, мәктәб рәһбәрләри вә фәнн мүәллимләри бу мәсәләләри изаһ етмәк үчүн тез-тез мүрачиәт едирләр.

Биз гыса шәкилдә һәмин суаллара чаваб вермәјә чалышачағыг.

Мә'лум олдуғу кими V—VIII синифләрдә имла, ифадә вә инша јазы нөвләриндән истифадә едилир.

Имла јазылары дил дәрсләринин һесабына, ифадә вә инша јазылары һәм дил, һәм дә әдәбијјат дәрсләри һесабына апарылыр.

Биз ашағыда һәм өјрәдичи, һәм дә јохлама јазы ишләринин нөвүнү вә мигдарыны верәчәјик. Һәмин мәсәлә Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин тәдрис-методика шө'бәси тәрәфиндән разылашдырылмышдыр.

Азәри дили фәнни үзрә јохлама имлалар әсасән мүәјјән мөвзулар вә бәһсләр кечиләндән сонра апарылмалыдыр.

ЈОХЛАМА ИМЛА

Синифләр	Рүбләр			
	I	II	III	IV
V	3	3	4	3
VI	2	3	3	2
VII	1	2	2	1
VIII	1	1	2	1

ӨЈРӘДИЧИ ИНША

Синифләр	Рүбләр			
	I	II	III	IV
V	2	2	1	1
VI	2	1	2	1
VII	1	1	1	1
VIII	1	1	1	—

Програмда «Рабитәли нитг вә ифадәли оху вәрдишләринин инкишафы үзрә апарылачаг ишләр» үчүн V синифдә 40 саат, VI синифдә 44 саат, VII синифдә 36, VIII синифдә 36 саат әдәбијјат дәрсләринин, галанлары исә дил дәрсләринин һесабынадыр.

Лакин е'тираф етмәк лазымдыр ки, һәмин мәгсәд үчүн ајрылмыш саатлардан јерләрдә сәмәрәли истифадә едилмир вә мүәллимләрин чоху нечә истифадә етмәк мәсәләсиндә чәтинлик чәкирләр.

Рабитәли нитг инкишафы үчүн нәзәрдә тутулан саат ифадә, инша вә әмәли јазыларын апарылмасына вә тәһлилинә, һәр синифдә һәр рүбдә бир саат да ифадәли оху үзрә мәшғәләјә сәрф едилмәлидир.

ЈОХЛАМА ИМЛА

Синифләр	Рүбләр			
	I	II	III	IV
V	—	1	1	1
VI	1	1	1	1
VII	1	1	1	1
VIII	1	1	1	1
IX	2	2	2	2
X	2	2	2	2

Мәктәбләрдә апарылан мүшаһидәләр көстәрир ки, бир сыра мүәллимләр иншаларын мөвзусуну дүзкүн мүәјјәнләшдирә билмир, план тутмаг кими чох вачиб мәсәләјә лагејд јанашырлар.

Лачын, Учар, Гутгашен рајонларынын бир сыра мәктәбләриндә «Чәфәр Чаббарлынын јарадычылыгы», «Һачы Гара» әсәринин тәһлили», «С. Вурғунун һәјат вә јарадычылыгы», «Алмаз» әсәринин гыса мәзмуну» вә с. мөвзуларда инша апарылмыш вә шакирдләрин чоху мөвзуларын өһдәсиндән кәлә билмәмишләр.

Бир сыра мәктәбләрдә дә иншалар гоша саатларда дејил, тәк бир саат әрзиндә апарылмышдыр.

Учар шәһәр 1 №-ли орта мәктәбиндә исә гәрибә үсула тәсадүф едилмишдир. Инша үчүн нәзәрдә тутулан гоша саат-

дан биринчи сааты һәфтәнин икинчи күнү, икинчи сааты исә һәфтәнин бешинчи күнү истифадә едилмиш, адыны да јохлама синиф иншасы гојмуш, синиф журналына да белә јазмышлар.

IX вә X синифләрдә һәр рүбдә бир ев вә ики синиф јохлама иншасы апармаг мәгсәдә даһа мүвафигдир.

Һәр инша јазы үчүн үч мөвзу, ики конкрет вә бир сәрбәст мөвзу вермәк чох фајдалыдыр.

Мүәллим һәр үч мөвзу үзрә инша јазмаға шакирдләри тәдричән алышдырмалы вә кет-кедә һәр үч мөвзу үзрә инша јазылмасына наил олмалыдыр.

Сәрбәст мөвзуларда инша апармағы да мүәллим диггәт мәркәзиндә сахламалыдыр.

«Јашыдларым һәјатда вә әдәбијјатда», «Мән хошбәхтлији нәдә көрүрәм», «Республикамызын кәләчәјини нечә тәсәввүр едирәм», «Ән чох севдијим әдәби гәһрәман», «Әмәк хошбәхтлик мәнбәјидир», «Мәним севимли әдибим» вә с. мөвзуларда инша јаздырмаг лазымдыр. Чүнки сәрбәст мөвзулар шакирдләрин көрүш даирәләрини кенишләндирир, онлары даһа чох мүталиә етмәјә, мүшаһидә вә мүгајисә апармаға вә үмумиләшдирмәјә сөвг етдирир.

Бир сыра мәктәбләрдә тәсадүф едилир ки, мүәллимләр шакирдләрин синиф иншаларындан алдыглары гејри-кафи гијмәтләри нәзәрә алмадан шифаһи гијмәтләринә әсасән шакирдләрин биликләринә мүсбәт гијмәт верирләр. Буна гәтијјән јол верилмәмәлидир.

Ифадә јазылары да бир сыра мәктәбләрдә лазыми сәвијјәдә апарылмыр.

Мүәллимләр ифадә јазылар үчүн план тутмаг кими вачиб мәсәләјә «Имтаһанларда план тәләб едилмир», — дејә лагејд јанашырлар.

Лакин бу инкаредилмәз бир һәгигәтдир ки, шакирд мәгсәдәујғун сурәтдә план тәртиб етмәдән кејфијјәтли ифадә вә инша јаза билмәз.

Бир сыра мүәллимләр «Ифадә мәчмуәси»ндәки һазыр планын сурәтини көчүртмәк вә ја үмумсиниф үчүн ваһид бир план тәртиб етдирмәклә кифајәтләнирләр.

Лакин шакирдләрә өјрәдичи ифадә вә инша јазылары васитәсилә план тутмағын техникасыны дәриндән өјрәтмәк лазымдыр.

ИФАДӘ ЈАЗЫЛАР:

Рүбләр	V синиф		VI синиф		VII синиф		VIII синиф	
	Өјрәдичи	Јохлама	Өјрәдичи	Јохлама	Өјрәдичи	Јохлама	Өјрәдичи	Јохлама
I	1	1	1	1	1	1	1	—
II	2	1	2	1	1	1		1
III	2	1	2	1	1	1		
IV	1	1	1	1	1	1		1

Үчар рајонундакы Бојад кәнд сәккизиллик мәктәбин мүәллими Алхан Һүсејновун бу саһәдәки тәчрүбәси даһа мараглыдыр.

Мүәллим ифадә јазылар үчүн 4—5 вариантда план тутдурур. Шакирдләр мүстәгил сурәтдә суал, адлыг, јарымчыг чүмләләр шәклиндә јарымбашлыглар вериб, план тутур вә верилән мөвзуларда мәзмунлу вә савадлы јазырлар.

Рабитәли нитг инкишафы үчүн нәзәрдә тутулан саатлар һесабына әмәли јазылар апарылмалыдыр.

Ачыг демәк лазымдыр ки, бу мәгсәд үчүн ајрылмыш саатлардан ја һеч истифадә едилмир, ја да мәшғәләләр лазыми сәвијјәдә кечирилмир. Һалбуки әмәли јазыларын шакирдләрин кәләчәк фәалијјәти үчүн бөјүк әһәмијјәти вардыр.

Әмәли јазылар үчүн һәр рүбдә 1 саат олмагла илдә 4 саат нәзәрдә тутулур. Әмәли јазылары белә планлашдырмаг лазымдыр:

V с и н и ф д ә:

I рүб—әризә, мәктуб.
II рүб—гәбз, е'лан.
III рүб — пул көчүрмәк үчүн бланк долдурмаг, тә'лигә
IV рүб— мә'лумат характерли мәгалә јазмаг.

VI с и н и ф д ә:

I рүб — е'тибарнамә.
II рүб — телеграм.
III рүб — протокол.
IV рүб — көрүләчәк ишин планы

VII с и н и ф д ә:

I рүб — тәрчүмеји-һал.
II рүб — акт.
III рүб — арајыш, анкет.
IV рүб — кениш мәгалә.

VIII с и н и ф д ә:

I рүб — китаблар һаггында рә'ј.
II рүб — конспект, тезис.
III рүб — хасијјәтнамә.
IV рүб — һесабат мә'рузәси.

Јухарыда көстәрилән јохлама јазы ишләринин мигдары мүәллимләри гәтијјән мәһдудлашдырмамалыдыр. Чүнки габагчыл мүәллимләрин тәчрүбәси көстәрир ки, мүәллим нормадан артыг јазы иши апарырса вә ону диггәтли сурәтдә тәсһиһ едиб тәһлил едәрсә, бу, шакирдләрин савадлы вә мәзмунлу јазмаларына көмәк едәр.

Мәктәб рәһбәрләри чалышмалыдырлар ки, нәзәрдә тутулан јазы ишләри вахтында вә кејфијјәтлә јеринә јетирилсин.

В. И. ЛЕНИН ӘДӘБИЈЈАТЫН ТӘ'ЛИМ-ТӘРБИЈӘВИ ӘҺӘМИЈЈӘТИ ҺАГГЫНДА

Аббас **СӘМӘДОВ**,
педагожи елмләр намизәди.

В. И. Ленин бәдии әдәбијјата сөз сәнәти, синфи мүбаризәнин кәскин силаһы, пролетар ишинин ајрылмаз тәркиб һиссәси кими бахыр, классик ирсә објектив јанашмағы зәрури сајырды. В. И. Ленин 1905-чи илдә јаздығы «Партија тәшкилаты вә партија әдәбијјаты» адлы мәгаләсиндә сосиалист пролетериат партијалы әдәбијјат принсипини ирәли сүрүр вә «Рәдд олсун битәрәф әдәбијјатчылар! Рәдд олсун фөвгәлбәшәр әдәбијјатчылар!», В. И. Ленинә көрә: «Әдәбијјат иши», үмуми пролетар ишинин бир һиссәси, бүтүн фәһлә синфинин бүтүн шүурлу авангарды тәрәфиндән һәрәкәтә кәтирилән ваһид, бөјүк сосиал-демократ механизминин «тәкәрчији вә винтчији» олмалыдыр. Әдәбијјат иши мүтәшәккил, мүнтәзәм, бирләшмиш сосиал демократ партија ишинин тәркиб һиссәси олмалыдыр»[1].

В. И. Ленин әдәбијјатда партијалылыг принсипини јазычынын партија үзвү олуб олмамасы илә дејил, дүнјакөрүшү, әгидәси, әсәрләринин идеја мәзмуну, мәфкурәви вә сәнәткарлыг истигамәти, тәрбијәви әһәмијјәти, тәнгид һәдәфләри, тәсвир вә тәрәннүм үсулу илә шәрһ едирди. Чүнки идеја вә бәдии чәһәтдән јүксәк олан әсәрләр һәртәрәфли вә аһәнкдар сурәтдә инкишаф едән кәнч коммунизм гуручусунун тә'лим вә тәрбијәсинә әсаслы тәкан верир, онун дүнјакөрүшүнүн формалашмасына көмәк едир, естетик зөвгүнү артырыр, нитгини зәнкинләшдирир.

[1] Әсәрләри, 10-чу чилд, сәһ. 32—33.

В. И. Ленин классик ирсә марксист әдәбијјатшүнаслығы нөгтеји-нәзәриндән јанашмағы, тәнгиди мүнасибәт бәсләмәји, еһтијатлы олмағы вә фајдалы нүмунәләри сечиб кәнчлијә вермәји, халгын малы етмәји дөврүн зәрури мәсәләләриндән бири кими гијмәтләндирирди.

В. И. Ленин кәнчләрин ингилаби мүбаризәјә чәлб едилмәсиндә, коммунист тәрбијәсинә саһибләнмәсиндә бәдии әдәбијјатын ролуну дәфәләрлә көстәрмишдир. Онун даһијанә әсәрләри кәнч нәслә дүзкүн истигамәт верир, онлары әдәбијјата, елм вә сәнәт өјрәнмәјә алышдырыр. Мәһз буна көрә дә Ленин идејаларынын һәјата кечирилмәси уғрунда мүбаризә совет кәнчләринин мүгәддәс вәзифәси олмушдур. Һаглы олараг Н. А. Семашко хатирәләриндә јазыр ки, зәһмәткешләрә бөјүк гајғы көстәрән, онларын еһтијачларына сон дәрәчә диггәтлә јанашан Ленин дүшмәнләрә гаршы амансыз вә барышмаз иди. Онда ушаглара бөјүк мәһәббәт варды. О, ушагларын һәјат вә сәһһәтинин горунмасы илә јанашы онларын тәһсил вә тәрбијәсинә, мүталиәсинә дә бөјүк гајғы бәсләјирди.

В. И. Ленин дејирди ки, кәнчләрин тә'лим-тәрбијәси вә тәһсили көһнә чәмијјәтин бизим үчүн гојуб кетдији материала әсасланмалы, онларда коммунист әхлагы тәрбијә етмәкдән ибарәт олмалыдыр. Кәнч нәслин јеканә вәзифәси өјрәнмәк, бәшәријјәтин әлдә етдији билик сәрвәтләри илә зеһнини зәнкинләшдирмәк, бу саһәдә вар гүввәсини әсиркәмәмәкдир[1].

В. И. Ленин замәнәсинин ән мәдәни инсаны кими өзүнүн елми, публисистик вә сијаси фәалијјәтиндә бәдии әдәбијјаты мүталиә етмәји биликләр хәзинәсинә јијәләнмәјин, нитг мәдәнијјәтини вә естетик зөвгү инкишаф етдирмәјин ән зәрури васитәләриндән бири сајмыш, ардычыл вә мәгсәдәујғун мүталиәни фајдалы һесаб етмишдир. В. И. Ленин бәдии әсәрләри шүурлу вә мәгсәдли шәкилдә мүталиә етмәјә јарадычы мүнасибәт бәсләјир, китабдан әсас фикирләри сечмәји, биринчи вә икинчи дәрәчәли мәсәләләри бир-бириндән фәргләндирмәји, јери кәлдикчә бунлардан истифадә етмәји өн плана чәкирди. О, һәр һансы бәдии әсәри охујаркән әсас диггәти онун идеја истигамәтинә вермәк, гәһрәманларын һәјат јолуну, фәалијјәтини изләмәк, мүсбәт чәһәтләри өјрәнмәк, мәнфи хүсусијјәтләрә исә нифрәт јағдырмағ, охучулара мәсләһәт көрүрдү. В. И. Ленинин гәдим рус әдәбијјатындан, көркәмли рус јазы-

[1] В. И. Ленин, Әсәрләри. 31-чи чилд, сәһ. 282.

чыларынын әсәрләриндән, һабелә дүнја әдәбијјатындан, о чүмләдән антик әдәбијјатдан, гәдим јунан вә Рома әдәбијјатындан, американ, инкилис, алман, испан, италијан, франсыз вә башга халгларын әдәбијјатындан, нәһајәт, совет әдәбијјаты нүмунәләриндән өз әсәрләриндә дәфәләрлә јарадычы вә сәмәрәли истифадә етмәси, зәнкин мисаллар кәтирмәси онун бәдии әдәбијјатын тә'лим-тәрбијәви әһәмијјәтини, гүдрәтли тәрбијә васитәси олдуғуну јүксәк гијмәтләндирдијини бир даһа ајдын көстәрир.

В. И. Ленин бәдии әдәбијјатдан кәтирдији мисалларла өз фикрини тамамламаг вә һәгиги мә'нада әсасландырмаг, нитгини зәнкинләшдирмәк, онун тә'сир гүввәсини артырмаг мәгсәдилә ишләдирди. Јалныз ону демәк кифајәтдир ки, В. И. Ленин И. А. Крыловун 29 тәмсилиндән дәфәләрлә истифадә етмиш, мараглы вә инандырычы фактлар сечмиш, гаршыда дуран мәсәләләрлә мөһкәм әлагәләндирмиш, инандырычы вә сәмәрәли нәтичәләрә кәлмишдир.

В. И. Ленинин классикләрә, онларын әсәрләринә һәмишә мүрачиәт етмәси, фикрини бәдии нүмунәләр әсасында үмумиләшдирмәси, долғунлашдырмасы вә зәнкинләшдирмәси онун әдәбијјатын синфилијини, партијалылығыны дәриндән арашдырмасы, идеја-тә'сир гүввәсини, ифшаедичи вә тәрбијәләндиричи хүсусијјәтләрини јүксәк гијмәтләндирмәси илә мөһкәм бағлыдыр. Өз мә'налы өмрүнү ән шәрәфли ишә — инсанлығын азадлығы вә хошбәхтлији уғрунда мүбаризәјә һәср етмиш Ленин бәдии мүталиәни һеч бир вахт унутмамыш, бәдии хәзинәдән истифадә етмәји, өјрәнмәји кәнч нәслин шәрәфли вәзифәси сајмыш, онлары охумаға, мүталиә етмәјә чағырмышдыр.

М. И. Глјассерин «Ленин вә Горки» адлы хатирәсиндә Владимир Иличин бәдии әдәбијјаты дәриндән севдији, гијмәтләндирдији вә мүталиәдән гәтијјән ајрылмадығы, һәтта өлүмүндән бир аз әввәл Н. К. Крупскајадан М. Горкинин «Мәним университетләрим» әсәрини она охумағы хаһиш етмәси тә'сирли бир дилллә көстәрилмишдир. Бүтүн бунлар Владимир Иличин әдәбијјата олан сон дәрәчә түкәнмәз вә бөјүк мәһәббәтинин нәтичәси иди.

Мүасир кениш коммунизм гуручулуғу дөврүндә партија вә дөвләтимиз Ленин идејаларына садиг галараг классик әдәбијјатын өјрәнилмәсинә вә совет әдәбијјатынын инкишафына бөјүк гајғы бәсләјир, дүзкүн истигамәт верир. «Һәјатверичи коммунизм идејалары илә ашыланмыш никбин совет әдәбијјаты вә инчәсәнәти бөјүк идеја-тәрбијә ролу ојнајыр, совет адамында јени дүнја гуручусуна хас олан сифәтләри инкишаф етдирир»[1]. Милјонларын севинчи вә илһам мәнбәји, дүнјада ән демократик, ән идејалы вә ән мүтәрәгги совет әдәбијјаты гүдрәтли вә гүввәтли тә'лим-тәрбијә васитәсидир, сүлһүн, азадлығын, гардашлығын, достлуғун, вәтәнпәрвәрлијин, һуманизмин, бәшәри идејаларын чарчысыдыр. Ону бүтүн дүнјада севдирән башлыча чәһәт дә мәһз будур

Өлкәнин, халгын ишыглы кәләчәјини кәнчләрин шәхсиндә, коммунист мә'нәвијјатынын әсасыны коммунизмин мөһкәмләтмәк вә баша чатдырмаг уғрунда мүбаризәдә көрән Ленинин, әдәбијјатын тә'лим-тәрбијәви әһәмијјәти һаггындакы даһијанә көстәришләрини һәмишә рәһбәр тутмаг, она әсасланмаг вә ондан өјрәнмәк бизим шәрәфли вәзифәмиздир.

---

[1] Сов.ИКП Програмы, Бакы, 1964, сәһ. 131.

ӘДӘБИЈЈАТ ДӘРСЛӘРИНДӘ ШАКИРДЛӘРӘ РУС ХАЛГЫНА ВӘ ОНУН МӘДӘНИЈЈӘТИНӘ МӘҺӘББӘТ ҺИССИ ТӘРБИЈӘ ЕТМӘК ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Ј. ЈАГУБОВ,

Губа рајонундакы Гырмызы гәсәбә орта мәктәбинин әдәбијјат мүәллими.

Рус халгы чох гәдим, бөјүк, мәдәни вә гәһрәман бир халгдыр. Бу халг һеч бир вахт дүшмән гаршысында диз чөкмәмиш вә тәслим олмамышдыр. Рус халгы бөјүк сәркәрдәләр: Александр Невски, Дмитри Донској, Кузма Минин вә Дмитри Пожарски, Суворов вә Кутузовун башчылыгы илә алманлары, татар-монгол ишғалчыларыны, Полша вә Исвеч мүдахиләчиләрини, Наполеон ордусуну диз чөкдүрмүшләр.

Рус халгы илк дәфә тарихдә капитализм зәнчирини гырмыш вә гүдрәтли социалист дөвләти јаратмышдыр. Рус халгы һәр бир чәтинлијә таб кәтирмиш, өз гәһрәман ордуларыны мүбаризәдә јетирмишдир. Дүнјанын бүтүн зәһмәткеш халглары, о чүмләдән азәри халгы да рус халгыны севир вә она һөрмәт бәсләјир. Рус халгы Совет Иттифагынын бүтүн халгларына мәдәнијјәт саһәсиндәки керилијин ләғв етмәкдә, формача милли, мәзмунча социалист мәдәнијјәти јаратмагда вә ону инкишаф етдирмәкдә мисилсиз гардашлыг көмәји етмишдир. Рус халгынын бу гардашлыг јардымы бу күн өз көзәл нәтичәләрини вермишдир. Бу јардым нәтичәсиндә азәри халгынын да мәзмунча социалист, шәкилчә милли мәдәнијјәти чичәк ачмышдыр.

Мән әдәбијјат дәрсләриндә әдәби-бәдии әсәрләрдән, тарихи фактлардан, јазычыларымызын рус шаир вә јазычылары илә шәхси достлугларындан истифадә едәрәк јери кәлдикчә онлара рус халгына, онун мәдәнијјәтинә, дилинә мәһәббәт һисси ашыламаға чалышырам.

IX синифдә Низами мөвзусуну кечәркән, онун «Једди көзәл» вә «Искәндәрнамә» поемаларында рус халгыны габагчыл вә зирәк бир халг кими тәрәннүм етдијинә шакирдләрин диггәтини чәлб едирәм. Шаир «Једди көзәл»дә «Славјан гызынын нағылы»нда—бу халгы зирәк, биликли вә гочаг бир халг кими тәрәннүм едир. Шакирдләрин диггәтини буна чәлб едирәм ки, рус гызы иткид, биликли, онун суалларына чаваб верә билән бир оғлана әрә кетмәк истәјир. Көрүндүјү кими Низами һәлә 800 ил бундан әввәл руслары ағыл вә зәка рәмзи кими тәрәннүм етмишдир.

Буну фактларда әлагәләндирирәм.

«Искәндәрнамә» әсәриндән бәһс етдијим заман шаирин рус сәркәрдәсини, рус ордусуну јенилмәз, вәтәнинә вә халгына сәдагәтли олмасыны тәсвир етдијини сөјләјирәм. Искәндәр рус гошунуну көрәркән ваһимәјә дүшүр, һәтта сәһәрки һәрбин горхусундан кечә онун көзүнә јуху кетмир. Бу заман мән рус халгынын Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндәки мисилсиз гәһрәманлығыны шакирдләрә хатырладырам. Бөјүк Вәтән мүһарибәси дөврүндә рус халгынын Москвада, Сталинградда, Ленинградда, Одессада, Севастополда көстәрдији әфсанәви гәһрәманлыглардан бир нечә мисал чәкиб фикрими тамамлајырам.

М. П. Вагиф мөвзусуну кечәркән, шаирин һәјат вә јарадычылығындан бәһс едәндә көстәририрәм ки, Гарабаг Гачарын һүчумуна мә'руз галдығы заман бөјүк һуманист шаир Гарабаг ханынын гаршысында рус чарындан көмәк истәмәји зәрури бир мәсәлә кими гојмушдур. Шакирдләрә баша салырам ки, рус дөвләтинә архаланмаг, ондан бөјүк халг кими көмәк истәмәк јени фикир дејил, һәлә XVIII әсрдә јаранан мүтәрәгги мејилләрдир.

Мәктәблиләрдә рус халгына мәһәббәт ојатмаг үчүн XIX әср Азәрбајчан әдәбијјаты зәнкин материал верир.

«Азәрбајчанын Русија тәркибинә дахил олмасы» мөвзусуну кечәркән мән ашағыдакылары нәзәрдә тутмушам:

1. Азәрбајчанын Русија тәркибинә дахил олмаздан габаг Азәрбајчанда ичтимаи, сијаси вә игтисади вәзијјәт. Азәрбајчан мәдәнијјәти вә әдәбијјаты.

2. Азәрбајчанын Русија тәркибинә дахил олмасы. Бу дөврдә сијаси-игтисади вәзијјәт, мәдәнијјәт вә әдәбијјат.

Сөјләјирәм ки, Азәрбајчанын Русија тәркибинә дахил олмасы халгымызын тарихи хошбәхтлијидир. Чәнуби Азәрбајчанын Иран шаһлығынын ихтијарында галмасы исә, һәмин халгын тарихи бәдбәхтлијидир. Мән шакирдләрә ашағыдакылары сөјләјирәм.

Ушаглар, сизə мə'лумдур ки, Азəрбајҹан торпағы һəмишə јаделли ишғалчыларын һүҹумларына мə'руз галмышдыр. Јаделли ишғалчылар: əрəб, османлы, түрк вə Иран гəсбкарлары заман-заман Азəрбајҹана һүҹум етмиш, халгымызын мəдəнијјəт абидəлəрини дағытмыш, габагчыл алим вə шаирлəрə диван тутмушдур. Халгымызын дилинə хор бахмыш, əдəбијјатымызы «чобан əдəбијјаты», халгымызы исə «тајфа» вə ја «гəбилə» һесаб етмишлəр. XIX əсрин əввəллəриндə исə халгымызын гаршысында ики јол варды:

биринчи јол бу иди ки, Азəрбајҹан ја Түркијə, ја да Иран кими мəдəнијјəтдəн, инкишафдан геридə галан дөвлəтлəрин тə'сири алтына кечмəли, бу ики дөвлəтдəн бирисинин мүстəмлəкəси олмалы иди;

икинчи јол исə, Русија халгы илə бирлəшмəк, онунла гајнајыб гарышмаг иди. Бу јол Азəрбајҹанын гəлəҹəк инкишаф јолу иди.

Азəрбајҹан Русија тəркибинə дахил оландан сонра һəр ики дөвлəт арасында сијаси, игтисади, мəдəни вə əдəби əлагəлəр инкишаф етмəјə башлады.

Азəрбајҹанын габагчыл оғуллары рус дилини өјрəнмəјə башладылар. Русијанын мəркəзи шəһəрлəринə тəһсил алмаға кетдилəр. Бир чохлары рус ордусунда көнүллү хидмəтə дахил олдулар. 1828-ҹи ил мүһарибəсиндə Азəрбајҹанын гəһрəман оғуллары да фəдакарчасына мүбаризə апармышлар. Чүнки онлар баша дүшдүлəр ки, ишғалчылар һəм дə халгымызын дүшмəнидир.

Азəрбајҹан халгы рус халгыны севди. Онун досту илə дост, дүшмəни илə дүшмəн олду. Рус ордусунда Əлиаға Шыхлынски, Сəмəд бəј Меһмандаров, Исмајыл бəј Гутгашенли кими кенераллар, полковник Аббасгулу Аға Бакыханов хидмəт едирдилəр. Артыг сиз баша дүшдүнүз ки, бу достлуг көјдəндүшмə олмамыш, онун тарихи көклəри вардыр. Азəрбајҹан ССР-нин Дөвлəт һимниндə бу сөзлəр тəсадүфи дејилмир:

> **Гардашымыз рус халгыдыр, азадлығын бајрагдары**
> **Ганымызла сувармышыг бу достлуғу, бу илгары.**
> **Јер үзүнүн шөһрəтидир шанлы совет торпағымыз**
> **Бу торпагда чичəк ачды инсанлығын илк баһары.**

Мəн, еҗни заманда, рус əдəбијјатынын вүс'əтиндəн, онун идејалылығындан, бејнəлмилəлчилијиндəн данышырам. XIX əср əдəбијјатымызда рус əдəбијјатынын нəчиб тə'сири бу вахт өзүнү көстəрир. Көстəрирəм ки, Аббасгулу Аға Бакыхановун Пушкин вə Грибоједовла, Ахундовун Марлински илə, Вəзировун ону «мүсəлман Островскиси» адландыран Короленко илə достлуғу ики халгын гырылмаз достлуғунун парлаг тимсалыдыр. Бунунла «Азəрбајҹанын Русија тəркибинə дахил олмасындан сонра игтисади вəзијјəт, мəдəнијјəт вə əдəбијјат» ичмал мөвзусунда мəн рус халгынын тарихдəки габагчыл ролуну, азəри халгына етдији гардашлыг көмəји шакирдлəрə баша салырам.

Закирин јарадычылығындан бəһс едəркəн, көстəрирəм ки, шаир əсəрлəриндə јерли вə чар һакимлəринин өзбашыналығыны, рүшвəтхорлуғуну тəнгид вə ифша етдији һалда, рус халгына һөрмəт бəслəмиш, онун гəһрəман оғулларыны тəрənнүм етмиш, Русијанын дүшмəнлəринə гаршы халгымызда нифрəт ојатмышдыр. Закир «Фəрзəнди-əзиз» ше'риндə 1854-ҹү илдə Крым мүһарибəсиндə вурушан оғлуна гəһрəманчасына вурушмағы тапшырыр:

> **Чəһд елə оласан дүшмəнə фаиг.**
> **Дөјүш күнү керилəмəк нə лајиг.**

Шаир Русијаны—руслары севирди. О, Русијанын дүшмəнлəринə — Инкилтəрə, Франсаја гаршы чыхыр, ишғалчылары «гарға», «јапалаг» адландырырды.

> **Душубдүр дүшмəнлəр хəјали-хамə,**
> **Хаһиши вар ишин сала низамə,**
> **Көрəлəр гəзаји-асиман кəрəк.**
> **Инкилисин күнү үз гојуб Шамə,**

Бу заман мүасир шəраитдə империализмин Ҹəнуб-Шəрги Асијада апардыглары ишғалчылыг мүһарибəлəрини, ајры-ајры өлкəлəр үзəриндəки басгынларыны мисал чəкир вə мүһарибə сијасəтини ифша едирəм. Көстəрирəм ки, һəр бир тəҹавүзүн гаршысыны алмаг үчүн ССРИ əлиндəн кəлəн көмəји əсиркəмир.

М. Ф. Ахундовун һəјат вə јарадычылығындан данышаркəн, мəн диггəти онун рус дилинə, рус халгына, онун мəдəнијјəт вə əдəбијјатына олан дəрин мəһəббəтə чəлб едирəм. Шакирдлəрə сөјлəјирəм ки, М. Ф. Ахундов анҹаг рус халгынын дилини өјрəнəндəн сонра, бу мəдəнијјəти мəнимсəдикдəн сонра јүксəлиб, һəгиги материалист, атеист, драматург, реалист Ахундов ола билди. Ахундов Тифлис мүһитинə дүшдүкдəн сонра Бестужјев—Марлынски илə достлашыр, ондан рус дилини өјрəнир, она азəри вə фарс диллəрини өјрəдир. Бу

да рус вә азәри халгларынын парлаг достлуғудур Азәри халгынын бу бөјүк оғлу рус әдәбијјатына бөјүк мараг көстәрирди. Шакирдләрә көстәрирәм ки, Ахундов рус әдәбијјатыны дәриндән өјрәнәндән сонра әдәбијјатымызда илк дәфә һәгиги бәдии нәсрин вә драматуркијанын бүнөврәсини гојду.

Белински «Әдәби хәјаллар»ында дејирди ки, бизим рус театрымыз олсајды, нә јахшы оларды. Ахундов да бу фикирдә олмушдур. Шакирдләрә дејирәм ки, әкәр рус әдәбијјатынын драматурглары Русијада һөкм сүрән рүшвәтхорлуг вә һагсызлыглара гаршы чыхыш едирдисә, Ахундов да халгын көзүнү ачмаг үчүн кимјакәр вә мәстәлишаһлары, ахмаг хан вә вәзирләри сәһнәјә кәтирир, халгын көзүнү ачыр. Бу заман шакирдләрә рус — азәри халглары арасындакы әдәби әлагәләрдән нүмунә кәтирирәм.

Мән Ахундовун «Шәрг поемасы» үзәриндә чох дајанырам. Мән, бу мөвзуну кечәркән гаршыма Пушкинин шәхсиндә шакирдләрә рус әдәбијјатыны севдирмәк мәгсәдини гојурам. Ше'рин идејача тәһлили заманы көстәрирәм ки, азәри халгы шаир Ахундовун шәхсиндә рус әдәбијјатынын күнәши Пушкинә матәм тутур. Онун өлүмү үчүн кәдәрләнир. Онун дүшмәнинә лә'нәт охујур. Шаир Гафгазда битән күлләри јаралы ше'ринә гатыб даһи Пушкинин дәфнинә көндәрир. Пушкини өлдүрән гатилләрә рус халгынын габагчыл оғуллары лә'нәт јағдырдығы кими, халгымыз да габагчыл оғулларынын шәхсиндә гатилә лә'нәт јағдырыр. Шакирдләрә баша салырам ки, рус мәдәнијјәтинин дүшмәнләри, һәм дә Азәрбајчан мәдәнијјәтинин дүшмәнидирләр. Бу тәһлиллә мән, ики халгын достлуғуну даһа да мөһкәмләндирмәјә фикир верирәм.

Сејид Әзим Ширвани мөвзусунда гаршымда дуран әсас вәзифәләрдән бири шакирдләрә рус дилини севдирмәкдир. Рус дилини өјрәнмәк һәмин халга олан мәһәббәтин ифадәсидир. Һашијә чыхыб дејирәм ки, В. В. Мајаковски демишдир ки, мән гара зәнчи олсајдым белә, рус дилини тәкчә онун хатиринә өјрәнәрдим ки, Ленин бу дилдә данышмышдыр. С. Әзимин маарифчи ше'рләриндән данышанда онун «Оғлума» ше'риндән нүмунә кәтирирәм. Сөјләјирәм ки, дөврүнүн габагчыл маарифчи шаири олан С. Әзим һәлә кечән әсрдә дөврүн кәнчләрини бу дили өјрәнмәјә чағырырды. О, бу дилә бөјүк гијмәт верир, халгымызын она бөјүк еһтијачы олдуғуну көстәрирди. Шаирин өзү бу дили өјрәнмәк үчүн бөјүк зәһмәт сәрф етмишдир. О, дөнә-дөнә Пушкин вә Крылову охумуш, Крыловдан, һәтта бир тәмсил дә тәрчүмә етмишдир. Рус дилини дәриндән севән вә гијмәтләндирән шаир 1880-чы илдә Москвада Пушкинә һејкәл гојулмасына севинмиш, бу һадисәјә хүсуси бир ше'р һәср етмиш, һәмин ше'рдә Пушкинин рус әдәбијјатындакы мөвгеини дүзкүн тә'јин етмишдир.

X синифдә кечилән совет әдәбијјаты курсу шакирдләрдә рус халгына мәһәббәт, рус мәдәнијјәтинә һөрмәт вә еһтирам һисси ашыламаг үчүн мүәллимә бөјүк имканлар верир. Сүлејман Рүстәм јарадычылығынын сон дөврүндән данышаркән, «Ачыг мәктуб» вә «Рус гардашыма» әсәрләриндән хүсуси бәһс едир вә азәри халгынын рус халгына бәсләдији дәрин гардашлыг мәһәббәтини кениш тәһлил едирәм.

Сәмәд Вурғунун һәјат вә јарадычылығындан бәһс етдијим заман онун Пушкин вә Мајаковскијә вердији јүксәк гијмәти шакирдләрин нәзәринә чатдырырам. Көстәрирәм ки, Сәмәд Вурғун классик Азәрбајчан әдәбијјатынын көркәмли нүмајәндәләринин јарадычылығындан сәмәрәли истифадә етдији кими, рус әдәбијјатынын көркәмли нүмајәндәләринә дә һөрмәт бәсләмиш, онларын јарадычылығындан истифадә етдијини е'тираф етмишдир. Сәмәд Вурғунун Пушкин јарадычылығындан нечә өјрәндијини онлара чатдырырам: «Мән бүтүн һәјатым боју Пушкиндән өјрәнмишәм вә инди дә өјрәнирәм. Онун јарадычылығы мәним үчүн ән бөјүк сәнәткарлыг мәктәби олмушдур. «Јевкени Онекин»и тәрчүмә етмәк мәнә чох шеј өјрәтди. Мән буну анчаг сонралар бүтүн дәринлији илә баша дүшдүм. Бу тәрчүмә сонралар «Комсомол» поемасы»ны ишләмәк, «Вагиф» вә «Ханлар» әсәрләрими јазмаг үчүн мәнә кениш бәдии имкан вә тәчрүбә верди». Һәмчинин сөјләјирәм ки, С. Вурғунун дедији кими онун сијаси лирикаја мејл етмәсинә Мајаковскинин бөјүк тә'сири олмушдур. Сәмәд Вурғун дејир ки, сосиализм гуручулуғунда практик шәкилдә иштирак етмәк јолуну Мајаковскидән өјрәндик, ше'рдә јени мөвзулары чәсарәтлә ишләмәји бизә о өјрәтди. Дејирәм ки, Сәмәд Вурғун Мајаковскини дөврүмүзүн исте'дадлы шаири, өзүнүн вә бүтүн азәри шаирләринин мүәллими адландырмыш, онун дүнја әһәмијјәтли шаир олдуғуну һөрмәтлә јад етмишдир. Мајаковскијә јүксәк гијмәт верән С. Вурғун онун һаггында демишдир:

Дүнја шаирләри дөјүшә кәлсин,
һәр сөз дә чәбһәдә гәһрәман олсун.
Шаирләр ордусу сәф-сәф дүзәлсин,
Јолдаш Мајаковски командан олсун...

Шаирин Бөјүк Вәтән мүһарибәси дөврүндәки јарадычылығындан бәһс етдијим заман онун бу дөврдә јаздығы ше'рләри илә бәрабәр, «Салам Москва», «Рус Ордусу», «Москва» ше'рләриндән кениш данышырам. Көстәрирәм ки, шаир һәмин ше'рләрдә рус халгынын әфсанәви гәһрәманлығыны, әзәмәтини, мә'нәви гүдрәтини аловлу вәтәнпәрвәрлијини тәрәннүм етмишдир. Јери кәлдикчә һәмин ше'рләрдән бир нечә парчаны нүмунә кәтирирәм.

Москва! Басылмаз сәнин гүдрәтин!
Чанлы һејкәлисән әбәдијјәтин!
Мәним рус гардашым! Сәндәки вүгар
Зәфәр тарихиндән галмыш јадыкар.

Ленинин јурдудур севдијин вәтән,
Пушкинин ше'рилә учалмысан сән!
Үрәјин кенишдир, камалын дәрин,
Билирсән дилини чәтинликләрин!

«Вагиф» драмынын тәдриси заманы Вагифин Русија вә руслар һаггында Ибраһим хана вә Шејхә дедији сөзләри мисал чәкир вә көстәрирәм ки, һәлә XVIII әсрдә халг шаири М. П. Вагиф Русијаны ше'рин, сәнәтин вә мәдәнијјәтин бешији адландырмышдыр.

X синифдә Рәсул Рзанын «Ленин» поемасынын тәһлили заманы Ленин кими даһини инсанлыға бәхш едән рус халгынын тарих гаршысында олан мисилсиз хидмәтини поемадан кәтирдијим ашағыдакы мисалларла фикрими әсасландырырам:

Јаделли фатеһләрә
Од вуруб, от јолдуран,
Сонсуз игтидарымыз
Рус халгына ешг олсун!
Мин илләрин јолуну
бир әсрдә гәт едән;
Бөјүк сәнәткарымыз
рус халгына ешг олсун!

Һәмин әсәрин идејасыны ачанда көстәрирәм ки, рус халгы ССРИ халгларынын ифтихары, хәзансыз баһары, вүгары, нәғмә вә шүары нәчиб һавадары вә бөјүк хиласкарыдыр. Шаир рус халгына вә Ленинә бәдии сөз сәнәтинин ән јахшы инчиләрини һәср едир:

Ленин кими даһини
инсанлыға бәхш едән
Бөјүк хиласкарымыз
рус халгына ешг олсун!

Мән бундан сонра Совет Иттифагы һимниндән ашағыдакы парчаны мисал чәкирәм:

Туфандан алышды азадлыг күнү,
Ишыглатды Ленин бизим јоллары...

Рус халгына вә онун мәдәнијјәтинә мәһәббәт ојатмаг үчүн IX—X синифләрдә кечилән рус әдәбијјаты материалларындан да истифадә едирәм.

IX синифдә «XIX әср рус әдәбијјаты һаггында мә'лумат» бир саатлыг ичмал мөвзусуну мән ашағыдакы шәкилдә гурурам.

XIX әсрдә рус әдәбијјаты вә мәдәнијјәтиндә олан чанланма, мүтәрәгги вә демократик идејалар, бөјүк мүтәфәккирләр һеч бир өлкәдә јох иди. Русијанын габагчыл оғуллары Пушкин, Белински, Гогол, Чернишевски, Некрасов, Кертсен кими даһи сәнәткарлар чар һөкумәтинин амансыз тә'гибләриндән горхмајараг өзләринин габагчыл идејаларыны јајырдылар. Бу дөврдә рус әдәбијјаты дүнјаја Пушкини, Гоголу, Белинскини, Чајковскини Репини верди. Бунлар Русијаны зүлмдән гуртармаға, халгларын азадлыг арзуларыны тәрәннүм етмәјә, русларын шүчаәт вә зәкасыны нүмајиш етдирмәјә јаранмышдылар. Бунлар рус халгынын әкс-сәдасы идиләр. Пушкиндән мисал кәтирәрәк көстәрирәм ки, шаир халгынын галиб күчүнә һәлә о вахт әмин иди. «Наполеон Елбада» ше'риндә шаир белә дејирди:

Афәрин, афәрин биз рус халгына,
Али бир мәгсәди о, нишан верди.
Дүнјаја сүркүнләр гаранлығындан
Әбәди азадлыг јолу көстәрди.

Доғрудан рус халгы бүтүн ССРИ халгларына әбәди азадлыг јолуну көстәрән бөјүк халгдыр. Мән бу заман С. Рүстәмин мүһарибә дөврүнә аид јазылмыш бир ше'риндән нүмунә кәтирәрәк, рус халгынын галиб күчүнә шакирдләрин инамыны даһа да мөһкәмләндирирәм.

Ким севәрди бизләри өз чанындан да артыг,
Кимә архаланардыг, кимә бел бағлајардыг,
Дүнјанын севинчини Москваја топлајан,
Елләрин вар күчүнү Москваја топлајан
Садә, нәчиб, гәһрәман рус халгы олмасајды.
Ешги сонсуз асиман рус халгы олмасајды.

Мән, ејни заманда бу дөврүн сијаси һадисәләриндән даныштырам. Хүсусилә 1812-чи илдә рус ордусунун франсыз ишғалчыларыны мәһв етдијини гејд едирәм. Ејни заманда руслар бу вахт османлылары вә онун мүттәфигләрини мәғлуб етди. Јери кәлдији үчүн Закирдән бу нүмунәни сөјләјирәм:

Гилү-галә дүшмәз ким олса агил,
Һагг билир һәр үчү заилдир, заил,
Дурмаға ләшкәри-русә мүгабил—
Дәмирдән баш, поладдан да чан кәрәк

Рус халгынын вә мәдәнијјәтинин үмумдүнја бөјүклүјүнү һисс едән Гогол демишдир: «Сиз көрәрсиниз ки, Аврона Русијаја кәндир вә пиј алмаг үчүн дејил, һәм дә артыг индн Аврона базарларында сатылмајан әгл вә камал алмаг үчүн кәләчәкдир». Гоголун бу узагкөрәнлији бу күн сүбут едилир. Аврона вә башга гит'әләрдән тәчрүбә алмаг үчүн мүхтәлиф мәсләкли адамлар ССРИ-јә сәфәр едирләр. Рус халгы биринчи дәфә олараг дүнјада социализм гурулушу јаратды. Русијада халглар мәһбәси дағылды. Пушкинин 140 ил бундан әввәл дедији кими сәадәтин чазиб улдузу рус халгынын галиб күчү илә доғду, мүтләгијјәт хәрабәләри дағылды. Дәрси бу шәкилдә гурдугда шакирдләр рус халгыны севир, онун габагчыл ролуну даһа јахшы дәрк едир. Рус әдәбијјатына бөјүк мараг көстәрирләр.

Рус әдәбијјаты дүнјада ән габагчыл әдәбијјатдыр. Бу халгын әдәбијјаты башдан-баша милли ифтихар һисси, вәтәнпәрвәрлик, мүбаризә вә һәјатла долудур.

Белә мисалларын сајыны артырмаг олар. Әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрә рус халгына вә әдәбијјатына мәһәббәт ојатмаг кәнчләримизи бејнәлмиләлчилик руһунда, патриотизм руһунда јетишдирмәк демәкдир. Онларда нәчиб дујғулар ашыламаг демәкдир.

VIII СИНИФДӘ «САЛУР ГАЗАНЫН ЕВИНИН ЈАҒМАЛАНМАСЫ» БОЈУНУН ТӘДРИСИ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Зәрбәли СӘМӘДОВ,
Азәрбајчан ССР әмәкдар мүәллими.

Орта мәктәбләрин јени әдәбијјат програмына «Дәдә Горгуд» дастанларындан «Салур Газанын евинин јағмаланмасы» боју дахил едилмишдир.

Мән һәмин әсәрин тәдрисинә 3 саат вахт ајырырам. Бунун үчүн мән, һәр шејдән әввәл, «Китаби-Дәдә Горгуд» дастаныны алдым. Ону әввәлчә өзүм бир даһа нәзәрдән кечирдим. Лакин әсәри олдуғу кими шакирдләрә охутмаг чәтин олачагды. Буну нәзәрә алараг 1965-чи илдә Азәрнәшр тәрәфиндән нәшр едилмиш «Басатын Тәпәкөзү өлдүрмәси» китабына мүрачиәт етмәли олдум. Китабы ушаглар үчүн Шамил Чәмшид ишләмишдир. Бурада «Китаби Дәдә Горгуд»дан үч бој дахил едилмишдир. Онлардан бири дә «Гарача чобанын гочаглығы вә Салур Газанын аиләсинин әсирликдән гуртармасы»дыр.

Тәртибатчы Ш. Чәмшид јолдаш китаба бир мүгәддимә дә јазмышдыр. Јери кәлмишкән гејд етмәлијәм ки, о истәр дастанын бојаларынын дили, услубу үзәриндә ишләркән, истәрсә дә мүгәддимәни гәләмә аларкән бунларын ушаглар тәрәфиндән мәнимсәнилмәси үчүн хејли әмәк сәрф етмиш вә истәјинә наил олмушдур.

Мән биринчи дәрс саатында кириш мүсаһибәсини Ш. Чәмшид јолдашын китаба јаздығы мүгәддимәдән истифадә едәрәк белә башладым.

— «Дәдә Горгуд» дастанлары Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјатынын мисилсиз нүмунәләриндән биридир, гәһрәман-

лыг дастаныдыр. Бир мүгәддимә вә 12 бојдан ибарәтдир. Тәхминән мин ил бундан әввәл јараныб мејдана кәлмишдир.

«Дәдә Горгуд» китабында тарихимизин узаг кечмишләриндә баш вермиш һадисәләр халгын јаратдығы әфсанә вә рәвајәтләрлә бирләшәрәк бәдии сурәтдә әкс олунмушдур.

Дастанларда XV әсрә гәдәр Азәрбајчанла Орта Асија, Иран, Ираг вә Анадолу арасында һәрәкәт едән Азәрбајчан халгынын әчдады олан огузларын ичтимаи-сијаси һәјаты садә халг дили илә кениш тәсвир едилмишдир. Бу гәдим Азәрбајчан халг дастанларында икидлик, вәтәнә, халга мәһәббәт әсас јер тутур.

Дәдә Горгуд халг озаны (ашығы) дыр. Әфсанәјә көрә дүнјадакы бүтүн адлары о гојармыш. О, елин башбиләни, ағсагғалы, чәтин вахтларда тәдбир төкүб, мәсләһәт верәнидир.

Биз бу күнкү дәрсдә «Дәдә Горгуд» дастанларындан «Салур Газанын евинин јағмаланмасы» бојуну өјрәнмәјә башлајырыг. Сиз бу бојда Салур Газан, онун аилә үзвләри: Бурла хатун, Уруз, Гарача чобан, огуз гәһрәманлары кими мүсбәт сурәтләрлә, Шөклү Мәлик вә онун јолдашларынын мәнфи һәрәкәтләри илә таныш олачагсыныз.

Кириш мүсаһибәсиндән сонра дастанын мәзмунуну мәнимсәтмәк үзәриндә иш апарырам. Ону да гејд етмәлијәм ки, мән китабханалардан «Басатын Тәпәкөзү өлдүрмәси» китабыны тапдырырам вә синифдәнкәнар вахтда шакирдләрә синифдә охуја билмәдијимиз һиссәләрә дахил олмагла бүтөвлүкдә «Гарача чобанын гочаглығы вә Салур Газанын аиләсинин әсирликдән гуртармасы» бојуну охутдурурам. Шакирдләрә мәзмун планы һазырламағы тапшырырам. Нәтичәдә шакирдләрин әлләриндә белә бир план олур:

1. Салур Газанын ова чыхмасы.
2. Шөклү Мәлијин Салур Газанын обасына һүчум етмәси.
3. Салур Газанын евинин сојулмасы вә аилә үзвләринин әсир алынмасы.
4. Шөклү Мәлијин Салур Газанын Дәрбәнддәки 10 мин гојунуну әлә кечирмәк үчүн көрдүјү тәдбир.
5. Гарача чобанын Дәрбәндә көндәрилмиш дүшмән гошунуну дармадағын етмәси. Бу дөјүшдә ики гардашыны гурбан вермәси.
6. Салур Газанын јуху көрдүкдән сонра өз јурдуна дөнмәси. Онун Гарача чобанла көрүшү.

7. Салур Газанын аиләсини әсирликдән гуртармаг үчүн Гарача чобанла бирликдә дөјүшә кетмәси.
8. Шөклү Мәлијин Бурла хатун вә Уруза пис мүнасибәти.
9. Салур Газанын гадыны илә оғлунун мәрдлији.
10. Салур Газанын Шөклү Мәлијә сүлһ тәклифи. Дүшмән тәрәфиндән бу тәклифин рәдд олунмасы.
11. Гарача чобан вә огуз гәһрәманларынын көмәји илә Салур Газанын дүшмән гошунларыны дармадағын етмәси.
12. Салур Газанын евиндә шәнлик.
13. Дәдә Горгудун кәлиб, икидләри алгышламасы вә өјүдләри.

Мән биринчи вә икинчи дәрс саатларында дастанын мәзмунуну мәнимсәтмәк үзәриндә иш апарырам. Јухарыдакы план әлдә едилдикдән сонра, шакирдләр мәзмунла јахшы таныш олдугдан сонра (әлбәттә, синифдә дастандан ајры-ајры парчалар охунмуш, һәр һиссәјә аид суал-чаваб апарылмышдыр) әсәрин тәһлилинә башлајырам.

Мән үчүнчү дәрсдә әсәрин тәһлилини апармаг үчүн ашағыдакы суалларла синфә мүрачиәт едирәм:

1. «Дәдә Горгуд» дастанлары нечәнчи әсрдә мејдана чыхмышдыр?
2. «Дәдә Горгуд» дастанлары нечә бојдан ибарәтдир?
3. Ким «Салур Газанын евинин јағмаланмасы» бојундакы мүсбәт сурәтләри көстәрәр?
4. Ким бу бојдакы мәнфи сурәтләрин адларыны чәкәр?
5. Шөклү Мәлијин вә онун јолдашларынын хәјанәти нәдән ибарәтдир?
6. Гарача чобанын гәһрәманлығы һаггында ким данышмаг истәјир?
7. Салур Газанын арвады Бурлахатунун вә оғлу Урузун нәчиб һәрәкәтләрини ким көстәрә биләр?
8. Салур Газан вә огуз гәһрәманларынын вәтәнпәрвәрлијини нәдә көрүрсүнүз?

Шакирдләрдән бу суаллара кениш вә әтрафлы чаваблар алмаға чалышырам. Онлар көстәрирләр ки, «Дәдә Горгуд» дастанлары тәхминән мин ил бундан әввәл мејдана чыхмышдыр. Дастанлар бир мүгәддимә вә 12 бојдан ибарәтдир.

«Салур Газанын евинин јағмаланмасы» бојунда мүсбәт сурәтләрдән Салур Газаны, Гарача чобаны, Бурла хатуну, Урузу, огуз гәһрәманларыны көстәрмәк олар. Шөклү Мәлик Салур Газанын овда олмасындан истифадә едәрәк, једди мин

нәфәрлә онун обасына һүчум едир. Гулдурлар Газанын евини дағыдыр, дөвләтини гарәт едир, мал-гарасыны әлә кечирир, 40 нәфәр кәнизи илә гадыны Бурла хатуну, гоча анасыны, оғлу Урузу әсир апарырлар. Шөклү Мәлијин хәјанәти бунунла битмир. О, Газанын Дәрбәнд шәһәриндәки 10 мин гојунуну әлә кечирмәк үчүн 600 адам көндәрир. Шөклү Мәлик о гәдәр алчаг адамдыр ки, Газанын гадыны Бурла хатуна мәчлисдә шәраб пајлатдырмаг, Урусу асдырмаг истәјир. О, сојғунчудур, башгасынын евини-обасыны гарәт едән адамдыр. Јаделли тәчавүзкардыр, мәрһәмәтсиз, дашүрәкли инсандыр. Онун јолдашлары да ејнитәбиәтли, хаин, алчаг, сојғунчулардыр.

Шакирдләр гејд едирләр ки, дастанда Гарача чобан әсас сурәтләрдән бири́дир.

Бу сәдагәтли әмәкчи инсан 600 нәфәрлик бир дүшмән дәстәси илә тәкбашына вурушмалы олур. Тәпәдән дырнаға гәдәр силаһланмыш дүшмәнә ағыр зәрбәләр вурур, ону дармадағын едир. Онун дөјүшдә ики гардашы өлдүрүлсә дә руһдан дүшмүр. Галиб кәлинчәјә гәдәр мәрдликлә вурушур. Дашы гуртарыр, сапандына гојун-кечи гојуб атыр. Онун әсас силаһы олан бу сапанд о дөвр дә ишләнән ох, гылынч, низә вә с. силаһлардан кери галмыр. Гарача чобан онун үзәринә гәфләтән һүчум едән Шөклү Мәлијин 600 нәфәрлик гошунун үч јүз нәфәрини өлдүрүр, үч јүз нәфәрини дә кери гачыб кетмәјә мәчбур едир. О, Салур Газанла бирликдә онун аиләсини, евини, хәзинәсини гуртармаға кедир. Мәрд, чәсур, мөһкәм ирадәли, вәтәнпәрвәр, намуслу, е'тибарлы, фәдакар инсан олан бу әмәкчи инсан сурәти охучунун мәһәббәтини газаныр.

Шакирдләр дастанда Гарача чобанын сапандынын нечә мүбалиғәли шәкилдә тәсвир едилдијинә дә диггәти јетирирләр. Куја Гарача чобанын сапандынын ичи үчјашар дана дәрисиндән, голлары үч кечи гылындан тохунмушдур. Һәр атанда 12 батман даш атыр. Атдығы даш јерә дүшмүр, дүшәндә дә тоз кими соврулур, даш дүшән јердә үч ил от битмир.

Огузларын баш гәһрәманы олан Салур Газан вә онун әтрафында бирләшән шакирдләр севинчлә данышырлар.

Салур Газан евинә-обасына садиг, вәтәнпәрвәр, горхмаз, намуслу, јенилмәз, чәсарәтли гәһрәмандыр. О, сојғунчу дүшмәнләрә гаршы әкс-һүчума кечиб, Гарача чобанын вә јолдашларынын көмәји сајәсиндә евини, аиләсини, хәзинәсини хилас едир.

Салур Газанын гадыны Бурла хатун, онун оғлу Уруз да дастанда әсас сурәтләрдир.

Шакирдләр гејд едиб көстәрирләр ки, Газан оғлу Уруз да атасы кими јенилмәз гәһрәмандыр. О, дүшмәнә әсир дүшүр, лакин мәрдликлә һәрәкәт едир. Уруз аилә намусу уғрунда чәнкәлдән асылмаға, әтинин гыјма-гыјма доғранмасына разы олур. Лакин анасынын дүшмән мәчлисинә апарылмасына, алчалдылмасына разы олмур. Мәрд, горхмаз кәнчдир.

Салур Газанын гадыны — Бурла хатун да ағыллы, намуслу бир гадындыр. Дүшмән ону танымасын дејә, 40 кәнизин һамысына «Бурла хатун мәнәм» демәји тапшырыр. Аилә намусуну горујур, вәзијјәтдән чыхмағы бачарыр.

Дастандакы Салур Газан, Гарача чобан, Бурла хатун, Уруз кими гәһрәманлары вәтәнпәрвәрлик, мәрдлик, фәдакарлыг кими мүсбәт кејфијјәтләр бирләшдирдији кими, Шөклү Мәлик вә онун јолдашларыны да һәр чүр алчаг һәрәкәтләр бирләшдирир.

Мән тәһлил дәрсимин ахырында хејир гүввәләрин шәр гүввәләр үзәриндә гәләбә чалдығыны, һаггын, әдаләтин мәғлуб олмајачағыны көстәрирәм. Еләчә дә бу бојда верилән Дәдә Горгудун ашағыдакы сөзләрини нүмунә кәтирирәм:

— Гарачуг чобан кими гәһрәманлар,
Газан кими пәһләванлар
Бу дүнјада икид кәлиб, икид кедәр.
Бу дастан онларын олсун.
Биздән сонра кәлән озанлар охусун.
Мәрд чаванлар динләсинләр,
Гәһрәманлыг өјрәнсинләр.
Вәтәни чандан севсинләр,
Кешијиндә дајансынлар.
Дава-гырғын көрмәсинләр!
Динчлик ичрә һәјат гуруб,
Хошбәхт дөвран кечирсинләр!

«Салур Газанын евинин јағмаланмасы» боју шакирдләрин идеја-сијаси тәрбијәсиндә гүввәтли тә'сир күчүнә маликдир. Һәгигәтән, бу әсәр шакирдләри вәтәнә, халга мәһәббәт, гәһрәманлыг, мүбаризлик, дүшмәнә, тәчавүзкарлара, јад елниләрә нифрәт руһунда тәрбијә едир.

ӘДӘБИЈЈАТ ДӘРСЛӘРИНДӘ БӘДИИ ТӘҺЛИЛ МӘСӘЛӘЛӘРИ

Чамал **ӘҺМӘДОВ**,
досент, педагожи елмләр намизәди.

Орта мәктәбдә әдәби әсәрләрин идеја-сијаси вә бәдии тәһлили мүасир методиканын мүһүм проблемләриндән биридир. Чүнки адамларын, хүсусилә кәнчләрин елми дүнјакөрүшүнүн вә онун тәркиб һиссәси олан естетик тәрбијәнин формалашмасына бәдии әсәрләр, бу әсәрләрин үмумтәһсил мәктәбләриндә сәмәрәли јолларла тәдриси кениш имкан вә зәнкин материал верир. Одур ки, мүасир методик тәдгигат тәләб едир ки, шакирдләрдә бәдии әсәрләри дәрк етмәк, онун идеја вә естетик маһијјәтини дујмаг, һәр бир әдәбијјат дәрсинин гаршысында дуран башлыча вәзифәләрдән бири олмалыдыр.

Бәдии әсәрләрин кәнчлијә, хүсусилә мәктәблиләрә тә'сири күчлү олур. Шакирдләр бу әсәрләрин мүсбәт вә мүбариз гәһрәманларындан һәмишә нүмунә көтүрүр, онларын тә'сиринә дүшүр, мүбаризә етмәји вә мүасир нәсил кими бөјүмәји өјрәнирләр. Вәтәнимизин ағыр күнләриндә — Вәтәндаш мүһарибәси вә Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә ән јахшы сәнәт әсәрләринин тә'сири илә дөјүшләрә руһланан, Корчакин, Чапајев, Меһди Һүсејнзадә ирадәли гәһрәманлар кими мәрд, мүбариз вә с. бу кими әхлаги кејфијјәтләрә малик олмағы арзу едән совет кәнчләринин јетишмәси вә тәрбијәсиндә бәдии әдәбијјат аз көмәк етмәмишдир. Әлбәттә, мүәллим белә ибрәтамиз фактлардан әдәбијјат дәрсләриндә јери кәлдикчә истифадә етмәли, шакирдләрин сијаси-мәфкурәви тәрбијәси илә бу материаллары әлагәләндирмәјә чалышмалыдыр.

Лакин апарылан мүшаһидә вә тәдгигат белә бир елми-методик нәтичәни сөјләмәјә әсас верир ки, дәрсдә бә'зи мүәллимләр (тәәссүф ки, белә мүәллимләр аз дејилдир) әдәбијјат фәннинин өзүнәмәхсус тәдриси хүсусијјәтләрини нәзәрә алмадан тәрбијә мәсәләләриндән данышдыгларына, бүтүн әсәрләр вә бә'зән бүтүн јазычылар һаггында чох заман ејни, стандарт вә үмуми мүлаһизә јүрүтдүкләринә көрәдир ки, әдәбијјат дәрсләри чох заман сосиоложи маһијјәт дашыјыр, гуру, чансыхычы вә тә'сирсиз олур, шакирдләрдә мараг доғурмур. Елә бунун нәтичәсидир ки, бә'зән әдәбијјат дәрсләри ичтимаијјәт вә тарих дәрсләриндән, демәк олар ки, аз фәргләнир, бәдии әдәбијјатын өз спесифик хүсусијјәтләрини — инчәсәнәтин мүһүм бир нөвү олмасы вә һәртәрәфли инкишаф етмиш кәнчлијин тәрбијәсиндә мәһз онун ојнајачағы ролу, ојатдығы тә'сирини белә дәрсләрдән көрмәк олмур. Мәһз буна көрәдир ки, **әдәбијјат дәрсләриндә әглә тә'сир етмәк һиссә тә'сир етмәкдән, тәчрид олунур, тә'лим материалыны гаврамагын бу ики мүһүм саһәси арасында, бир нөв, сүн'и, сәдд чәкилир.** Бәдии әсәрләрин тәһлилиндә бу биртәрәфли тәһлил исә, үмумијјәтлә, шакирдләрин дүнјакөрүшүнүн формалашмасына механики вә сүн'и әхлаг нормалары «тәрбијә етмәкдән» узаға кедә билмир. Беләликлә, бәдии әсәрләрин тәһлилини мүасир методиканын сон наилијјәтләри әсасында сәмәрәли тәшкил етмәји бачармадыгда, бу, шакирдләрдә јанлыш тәсәввүр ојадыр, әсил сәнәт әсәрләриндә тәблиғ олунан фикирләри баша дүшмәкдә онлары чәтинликләрә салыр. Мәсәлән, мәктәбләрдә елә шакирдә раст кәлмәк олур ки, о, Сарванын әмәк чәбһәсиндәки јарышда Манјаја гәләбә чалмасына, онун шәхси әхлаги кејфијјәтинин әламәти кими бахыр, гәһрәманын характериндә јаранан нәчиб әхлаги сифәтләри доғуран објектив сәбәбләри вә бу сәбәбләрин сәнәткар дили илә бәдии чәһәтдән әсасландырылмасынын әсил маһијјәтини дүзкүн гијмәтләндирә билмир. Беләликлә, шакирдләрдә С. Вурғун ше'ринин бәдии кејфијјәтләри ,бу ше'рин идеја-естетик маһијјәт кәсб етмәси, мүасир совет ше'ринин ән јахшы хүсусијјәтләрини үмумиләшдирмәси һаггында тәсәввүр зәиф олур.

Јахуд әдәбијјат дәрсиндә даһа чох сосиоложи тәһлилә фикир верән мүәллимләрин дәрсләриндә шакирдләрлә апарылан мүсаһибәләрдән мә'лум олду ки, «Ана» (М. Горки), «1905-чи илдә» (Ҹ. Ҹаббарлы) кими әсәрләрин мәзијјәтини онлар, мүәллифләрин јалныз ингилаби мүбаризәләри дүзкүн тәсвир етмәсиндә көрүр вә бунунла мәһдудлашырлар.

Бә'зи шакирдләр бәдии әсәрләрә гијмәт верәркән вә ја сәнәткарын јарадычылыг ахтарышларына, бәдии әсәрдәки һә-

јат һадисәләри вә инсан характерләринин бәдии ҹәһәтдән ајдынлашдырылмасы мәсәләсинә биртәрәфли јанашырлар. Онларын зәннинҹә сәнәткар һәјат һәгигәтләрини нечә варса, еләҹә дә тәсвир едирсә, онун фото-сурәтини бачарыгла чәкирсә, белә әсәрләр, куја охуҹуја даһа јахшы тә'сир бағышлајыр. Көрүндүјү кими, бу фикирләрдә әсил сәнәткарлыгла һәјатын әксини верән натуралистлик арасында ејнијјәт гојулмуш, ҹидди јанлышлыға вә кобуд нөгсана јол верилмишдир. Елә бунун нәтиҹәсидир ки, бә'зи мәктәбләрдә шакирдләрин бәдии әсәрләрдә сәнәткарлыг мәсәләләри барәдә сәтһи биликләри, долашыг вә јанлыш тәсәввүрләри өзүнү көстәрир. Бу саһәдәки нөгсанларын баш вермәсинә бир тәрәфдән, мөвҹуд әдәбијјат дәрсликләриндә әдәби әсәрләрин сәнәткарлыг нөгтеји-нәзәрдән зәиф тәһлил едилмәси, програмларда бу ваҹиб мәсәләнин һәлә дә дәгиг вә педагожи-методик ҹәһәтдән истәнилән сәвијјәдә өз әксини тапмамасыдырса, о бири тәрәфдән, әдәбијјат дәрсләриндә сәнәткарлығын «сирләрини» лајигинҹә өјрәтмәјә мүәллимләрин диггәт етмәмәси методик әдәбијјатда бу мөвзуја аид ҹидди тәдгигатын олмамасыдыр.

Республикамызын мәктәбләриндә бәдии әсәрләрин тәдриси илә әлагәдар олараг, сон беш илдә динләдијимиз 500-ә јахын дәрс әсасында мүлаһизә јүрүдәҹәк олсаг, бу саһәдә бурахылан нөгсанларын сәбәбләри һаггында ашағыдакы үмуми нәтиҹәләри сөјләмәк мүмкүндүр:

1. Бә'зи мүәллимләр әсәрләрин тәһлилинә стандарт вә шаблон јолларла јанашыр, бүтүн әсәрләри ејни тәрздә өјрәтмәјә мејл едир, онларын өзүнәмәхсус бәдии мәзијјәтләрини ајдынлашдырмырлар. Бу ҹүр мүәллимләрин дәрсиндә С. Вурғунун мәшһур «Азәрбајҹан» ше'ринин, М. Ибраһимовун «Азад» һекајәсинин, Ҹ. Мәммәдгулузадәнин «Данабаш кәндинин әһвалатлары» повестинин, С. Рәһимовун «Меһман» әсәрләринин бәдии хүсусијјәтләринин тәдриси бир-бириндән, демәк олар ки, фәргләнмир.

2. Әдәби әсәрләрин жанр хүсусијјәтләри, нөвү, хүсусилә сәнәткарын бәдии үслубу, ајры-ајры дөврләрдә азәри әдәбијјаты үчүн сәҹијјәви олан мөвзу вә форма хүсусијјәтләриндән ирәли кәлән бәдии ахтарышлар нәзәрдән гачырылыр. Бу, хүсусилә бә'зән ејни јазычынын мүхтәлиф әдәби үслубда јаратдығы әсәрләринин бәдии хүсусијјәтләри, бәдии дили вә үслубу илә әлагәдар олараг апарылан тәһлил дәрсләриндә өзүнү көстәрир. Мә'лумдур ки, X синифдә Ҹ. Ҹаббарлынын јарадычылығыны кечәркән онун илк ше'р, нәср вә драм јарадычылығында өзүнү көстәрән романтик үслубу вә бунунла әлагәдар олараг, јарадычылығынын илк дөврү үчүн сәҹијјәви бәдии дил вә конфликт хүсусијјәтләрини, характерләрдәки романтик пафосун бәдии һәллини нәзәрдән гачырмаг олмаз. Бу, бөјүк сәнәткарын Совет һакимијјәти илләриндә јаратдығы, социализм реализми үсулу илә бағлы олан әсәрләриндәки јени конфликтин хүсусијјәтләрини, инсан характерләринә ајдын, долғун вә реалист мүнасибәтләриндән әмәлә кәлән рәнкарәнк бәдии бојалары ајдынлашдырмаг үчүн дә фајдалы олар. Беләликлә, һәм сәнәткарын јарадычылыг јолу, ону башга көркәмли јазычылардан фәргләндирән бәдии ахтарышлары ајдынлашыр, һәм дә онун мөвзу, әдәби жанрын тәләбләринә мүвафиг ајры-ајры әсәрләриндә мәһз һансы бәдии васитәләрдән истифадә етмәси һаггында шакирдләр там тәсәввүр әлдә етмиш оларлар.

3. Бәдии әсәрләрин идеја, хүсусилә бәдии тәһлилиндә башлыҹа нөгсан, шакирдләри әсәрин мәзмуну үзәриндә синифдә вә синифдәнкәнар ишләмәмәкдир. Бә'зи мүәллимләр бәдии әсәрин мәтни үзәриндә шакирдләрин мүстәгиллијини, фикри фәаллығыны тә'мин етмәдән тәһлил етдији әсәрин идеја мәзмуну һаггында өзү әввәлҹә мә'лумат верир, онун мәзмуну, образлары, дил хүсусатлары барәдә данышырлар. Беләликлә, мүәллим әсәр һаггында шакирдләрдән тәләб едилмәси ваҹиб олан мәсәләләрин изаһыны, бир нөв, һазыр шәкилдә әввәлҹәдән синфә тәгдим едир. Ишин бу ҹүр тәшкили, шакирдләрин әсәр үзәриндә мүстәгил чалышмасына вә онларын бәдии јарадычылыг фактларындан өз јаш хүсусијјәти, билик сәвијјәсинә ујғун нәтиҹә чыхармаларына олан марағына мәнфи тә'сир көстәрир. Нәтиҹәдә шакирд әсәрин мәтни үзәриндә көрдүјү ишләрдән, мүстәгил мүшаһидәләриндән дејил, мүәллимдән ешитдији һазыр нәтиҹәләрдән чыхыш едәрәк, фикир сөјләјир. Бу, шакирди мүстәгил дүшүнмәкдән, бәдии јарадычылыг «сирләри» илә тәдриҹән, лакин мүнтәзәм таныш олмагдан, әсәрин сәнәткарлыгла јарадылдығыны изаһ етмәји бачармаг вәрдишиндән мәһрум едир. Бә'зи дәрсләрин мәһз бу ҹүр тәшкили нәтиҹәсидир ки, тә'лимдә механики әзбәрчилик, формализм һаллары һәлә дә өзүнү көстәрир. Лакин педагожи просеси дүзкүн тәшкил едән, дәрсдә шакирдин «әлини ишдән, фикрини дүшүнмәкдән» (К. Д. Ушински) ајырмајан габагҹыл мүәллимләрин иш тәҹрүбәләри илә танышлыг, мәктәбләрдә тәшкил етдијимиз нүмунәви дәрсләр вә експери-

ментләр, мүасир методиканын јени наилијјәтләри көстәрир ки, бәдии парчаларын тәдрисиндә әсәрин мөвзусу илә шакирдләри таныш етмәк вә бу саһәдә онларын биликләринә әсасланмаг фајдалы олур. Бәдии әсәрләрин тәһлили ишинә јазычынын мөвзу сечмәк, характерләрин мә'нәви аләминә дәриндән вә усталыгла нүфуз етмәк бачарығыны шакирдләрин өзләринә инандырмагдан, сәнәткарын типик һадисәләри сечиб буну бәдии чәһәтдән әсасландырмаг, сүжет гурмаг, композисија јаратмаг мәһарәти үзәриндә апарылан ишләрдән башлајыб үмуми нәтичәләрә кәлмәк даһа әлверишлидир. Бу, шакирдин әдәбијјатдан алдығы билијин мөһкәмлијинә, шүурлулуғуна вә давамлылығына чох көмәк едир, газанылан вәрдишләрин шакирдин шифаһи вә јазылы нитгинә сәмәрәли тә'сир едир.

Бу дејиләнләрдән ајдын олур ки, әсәрин бәдии тәһлили, һәр шејдән әввәл, башлыча олараг, ики мәгсәдә хидмәт едир: 1) шакридләрдә әмәли әһәмијјәт кәсб едән вәрдишләрин јаранмасы вә формалашмасы; 2) әдәби әсәрләрдә тәблиғ олунан идејанын даһа мөһкәм мәнимсәнилмәси.

Бәдии әсәрләрин мөһкәм мәнимсәнилмәси онун идеја вә бәдии дәјәринин дәрк едилмәси илә чох әлагәдардыр. Әсәрин мәзмунуну дәрк етмәк психоложи бир хүсусијјәтдир. Бу, шакирдләрин фәрди хүсусијјәтләрини, исте'дад вә габилијјәтини инкишаф етдирир, онун әхлаги кејфијјәтләринин формалашмасына тә'сир көстәрир. Тәчрүбә көстәрир ки, бәдии тәһлил заманы шакирд әдәби һадисәләрә даһа һәссас мүнасибәтдә олур, охудуглары сәнәт нүмунәләринин көмәји илә онлары әһатә едән ичтимаи мүһити, инсанлары даһа јахшы баша дүшүр. Бу исә онда көзәл инсан һиссләрин јаранмасына мүсбәт тә'сир көстәрир. Мәсәлән, бәдии тәһлилин шакирдләрин естетик зөвгүнә тә'сири үзәриндә дајанаг.

Бәдии тәһлил заманы шакирдләрин естетик зөвгләринин формалашмасы. Шакирдләрдә јаранан естетик һиссләри ону әһатә едән ичтимаи мүһит, ичтимаи-фајдалы әмәкдә фәдакарлыгла чалышан гәһрәманлар, тәбиәт вә инчәсәнәт тәрбијә едир.

Шакирдләрин естетик зөвгләринин формалашмасына һәјат һәгигәтләринин бәдии ин'икасы олан инчәсәнәт әсәрләри, еләчә дә бәдии әдәбијјат өзүнәмәхсус хүсусијјәтләри илә тә'сир көстәрир. Ән көзәл бәдии әсәр нүмунәләри һәјатилији, емосионаллығы илә шакирдләрә «естетик гида» верир, ејни заманда, јүксәк әхлаги идејалар вә бәдии зөвг ашылајыр. Буна көрә дә шакирдин бәдии әсәри дәрк етмәси әгли, ирадәси вә һисси илә чох бағлыдыр. Шакирдин әсәри естетик дәркетмәси нә гәдәр дәрин нә кениш олурса, бир о гәдәр дә ону охудуғу сәнәт нүмунәси даһа артыг һәјәчанландырыр. Ушаг әсәрлә нә гәдәр дәриндән таныш олса, бир о гәдәр дә јазычынын тәблиғ етдији фикри дәрк етмәјә јахын олар вә ону асан мәнимсәјәр. Педагожи тәдгигат шакирдләрин естетик дәркетмәси дедикдә вә онун хүсусијјәтләрини көстәрдикдә әһатә олунан мүһитин ушаглар тәрәфиндән мүхтәлиф тәрздә гавранылмасыны нәзәрдә тутур. Башга дәркетмә објектләри кими, естетик дәркетмәдә дә әшја вә һадисәләри шакирдләр көрмә вә ешитмә гычыгларын тә'сири илә һисс едирләр[1].

Лакин бәдии әсәрләрдән алынан естетик һисси шакирдин башга естетик факторлардан газандығы һиссләрдән ајырмаг олмаз. Она көрә ки, реалист сәнәт әсәрләриндә тәсвир олунан һәгигәтләр Н. К. Крупскајанын дедији кими, «кечмишин вә јә мүасир һәјатын бир парчасыдыр». Шакирдләрин үмуми естетик һиссинин формалашмасында она тә'сир едән факторларын һәр биринин мүәјјән әламәтләри, тәзаһүр формалары олса да, бир-бири илә чох әлагәлидир. Ким инкар едә биләр ки, бәдии әсәрләрин синифдә вә синифдәнкәнар охусу заманы шакирдин газандығы естетик һисс онун әтраф мүһит һаггында — тәбиәт вә чәмијјәт һадисәләри барәдә газандығы һиссләри үзәриндә формалашыр вә инкишаф етмир.

Бүтүн бунларла бәрабәр, јаддан чыхармаг олмаз ки, шакирдин үмуми естетик зөвгүнүн инкишафында бәдии әсәрләрин өзүнәмәхсус имканларындан кениш истифадә олунмалыдыр. Бу да естетик зөвгүн мүһүм саһәси олан — **бәдии зөвгдүр.** Бәдии зөвгү мәһз бәдии әсәрләр васитәси илә ашыламаг вә тәрбијә етмәк мүмкүндүр. Бу сирр дејил ки, јалныз шакирдләрин дејил, бә'зи мүәллимләрин дә бәдии зөвгү чох ашағы вә зәифдир. Жан-Жак Руссо көзәл демишдир ки, инсанда анадангәлмә вәрдишләрдән башга, бүтүн вәрдишләр сонрадан газанылыр. Демәли, ушағын естетик зөвгү вә онун тәркиб һиссәси олан бәдии зөвгү дә сонрадан газанылан бир кејфијјәтдир. Ушагларда естетик зөвг тәрбијәси лап кичик јашларындан башлансада, онларда бәдии зөвг бир гәдәр сонралардан — бәдии әсәрләрлә танышлыг дөврүндән башлајыр вә инкишаф едир. Елә буна көрәдир ки, бәдии зөвг тәрбијә олун-

[1] Бах: Ј. В. Јазовитски, «Ифадәли оху естетик тәрбијә васитәси кими» (русча), Москва, 1963, сәһ. 11.

малы, мәдәни адамдан тәләб олунан мүасир тәләбләр сәвијјәсиндә дурмалыдыр.

Мүасир мәктәб, еләчә дә дил-әдәбијјат мүәллими буна наил олмалыдыр ки, бөјүјән нәсил охудуғу әсәрләрдән јахшы илә писи бир-бириндән сечә билсин, әсил сәнәт әсәрләринин мәзијјәтләрини дујсун вә гијмәтләндирсин, өз бәдии зөвгүнү мәһз јахшы әсәрләр үзәриндә тәрбијә едә билсин. Көрүндүјү кими, бурадан гаршыја даһа бир вачиб мәсәлә чыхыр. **Бәдии әсәрләрин емосионал дәрк едилмәси просеси ушагларда естетик мүһакимә, естетик гијмәт вермәк** бачарығы ашыламаға көмәк етмәлидир. Биз буна сон гојмалыјыг ки, шакирдләр, хүсусилә јухары синиф шакирдләри ара-сыра тәсадүф олунан јүнкүл, бајағы мәзмунлу, ичтимаи күлүш әвәзинә ади һырылты доғуран әсәрләрин тә'сиринә дүшмәсинләр. Әкәр биз Н. К. Крупскајанын дедији кими, ушагларда бәдии әсәрләрә гијмәт вермәји тәрбијә етмиш оларсаг, бу заман онун әлинә јаш вә билик сәвијјәсинә, әхлагына ујғун олмајан әсәр дүшдүкдә белә, о, бу әсәрин зәрәрли тә'сириндән өзүнү горујачагдыр.

Бәс бәдии әсәри, хүсусилә онун естетик мәзијјәтләринә гијмәт верәркән шакирдләр һансы ме'јары әсас көтүрмәлидирләр. Бәдии әсәрләрә естетик гијмәт верәркән ашағыдакылар нәзәрә алына биләр:

1. Әсәрин идеја мәзмунуна. Орадакы фикирләрә, һиссләрә, образлара, ајры-ајры мәсәләләрә мүәллифин мүнасибәтләринә;

2. Ајры-ајры бәдии һадисәләрә, портрет тәсвирләринә, бәдии деталлара;

3. Ајры-ајры сәһнәләрдәки һадисәләрин тәсвириндә, гәһрәманларын характерләринин јарадылмасындакы әһвали-руһијјә;

4. Бәдии әсәрин јарадылмасында истифадә олунан тәсвир-ифадә васитәләринә;

5. Бәдии үмумиләшмәләрин, нәтичәләрин вә с. көзәлликләринә, рәнкарәнкликләринә;

6. Фикирләрин ифадәсиндә, сәчијјәләрин ачылмасында сәнәткар дәгиглији вә реаллығы[1].

Шакирдләрин естетик зөвгләринә бә'зи мәктәбләрдә мүшаһидә олундуғу кими, үмуми әхлаги кејфијјәт кими јанашмаг олмаз. Узагда естетик зөвг тәдричән, асандан мүрәккәбә, мә'лумдан мәчһула, конкретдән үмумијә доғру инкишаф едир. Һәр шејдә — кејимдә, сир-сифәтдә (А. П. Чехов), ән башлычасы исә мә'нәвијјатда белә көзәл олан инсан өзүндәки әхлаги сифәтләри мәһз тәдричән, узун тәмринләр нәтичәсиндә газаныр, мөһкәм ирадә әсасында тәрбијә едир.

Тә'лим просесиндә бу саһәдә мүвәффәгијјәт газанан дил-әдәбијјат мүәллими, үмумијјәтлә педагожи коллективләрин тәчрүбәси әсасында демәк лазымдыр ки, шакирдләрин естетик тәрбијәси илә әлагәдар ишләрин ајдын вә дәгиг планы олдугда, истәнилән мәгсәдә даһа јахшы наил олмаг мүмкүндүр. Әкәр мәктәбдә нәғмә дәрсләри шакирдин мусиги савады вә зөвгүнүн сәмәрәли тәшкили нөгтеји-нәзәрдән күнүн тәләбләри сәвијјәсиндәдирсә, рәсмхәтт дәрсләриндә рәсм әсәрләрини дујмаг, ондан јахшы баш чыхармаг үчүн о, (шакирд) билик вә бачарыға маликдирсә, чоғрафијадан екскурсија вә мүшаһидәләр сәмәрәли тәшкил олунмушдурса, бу заман, әлбәттә, дил-әдәбијјат мүәллиминин тәдрис етдији фәнләрлә әлагәдар шакирдләрлә апардығы ишләриндә еффекти олур. Башга сөзләрлә десәк, шакирд естетик зөвгүнүн формалашмасына көмәк едән бу вә ја дикәр әхлаги кејфијјәтләрә башга фәнләрин тәдрисиндә јахшы мүвәффәг олубдурса, онда дејәк ки, әдәбијјат дәрсләриндә шифаһи нитгин көзәллији, образларын мә'нәви аләминин инчәликләрини, үмумијјәтлә инчәсәнәтин әһәмијјәтли бир нөвү олан әдәбијјатын естетик зөвгүн инкишафы үчүн вердији даһа башга имканлардан газандығы вәрдишләрлә дә бу саһәдәки билик, бачарыг вә вәрдишләрини кенишләндирир вә мөһкәмләндирир. Беләликлә, ајры-ајры фәнләрин тәдрисиндә газанылан естетик елементләр (компонентләр) бирләшир вә бу, шакирдин бүтөвлүкдә естетик дүнјакөрүшүн формалашмасыны тә'мин етмиш олур.

[1] Бах: Ј. В. Јазовитски, «Ифадәли оху естетик тәрбијә васитәси кими» (русча), Москва, 1963, сәһ. 23.

СУАЛЛАРА ЧАВАБ

СУАЛ 1. Бу вә ја дикәр синфи адландырмаг мәгсәди илә ишләдилән **а, б**... һәрфләрини нечә јазмаг лазымдыр; мәсәлән, **V а, V «а», V А,** јаинки **V «А»**? Хаһиш едирәм, белә һалда һәрфин бөјүк, јохса кичик, дырнагда, јохса дырнагсыз јазылдығыны изаһ едәсиниз.

СУАЛ 2. Рабитәли нитгин инкишафы үзрә апарылан дәрсләрин мөвзусу синиф журналында нә шәкилдә гејд едилмәлидир? Садәчә олараг, «Рабитәли нитгин инкишафы» јазмаг кифајәтдирми?

М. Кәримов — Бакы

ЧАВАБ 1. Мә'лум олдуғу үзрә, нөмрәләрлә јанашы ишләдилән һәрфләр ејничинсли әшјалары (биналары, кабинетләри, синифләри вә с.) бири-бириндән фәргләндирмәк үчүн истифадә едилән шәрти ишарәләр һесаб олунур. Мүхтәлиф саһәләрдә һәрфләрлә фәргләндирилән нөмрәләр график чәһәтдән мүхтәлиф вариантлара маликдир. Мәсәлән, биналар белә фәргләндирилир: **15 А, 15 Б** вә с. Әмәли јазыларда бунлар **15а, 15б** вә с. шәклиндә дә ишарә едилир. Бу вә ја дикәр китабдакы параграфын маддәләрини көстәрмәк мәгсәди илә һәрф кичик вә дырнагда јазылыр; мәсәлән, 12-чи параграфын **«а»** маддәси вә с.

Синифләрин һәрфләрлә көстәрилмәсиндә исә, е'тираф етмәк лазымдыр ки, һәддән зијадә мүхтәлифлик нәзәрә чарпыр. Шакирд дәфтәрләриндә, синиф журналында вә дикәр мәктәб сәнәдләриндә, еләчә дә мүхтәлиф јазыларда синифләрин һәрфләрлә ишарә едилмәсинин бу кими вариантларына тәсадүф олунур: **VА, V «А», Vа, V**^{а} , **V«а», V**$^{«а»}$. Әлбәттә, бунлардан һансынын даһа дүзкүн олдуғуну сүбут етмәjә чәһд көстәрмәк,

фикримизчә, мә'насыздыр. Чүнки һәмин вариантларын һамысы график чәһәтдән мәгбулдур. Лакин јазы һәмишә ваһидлик тәләб едир. Јазыда ваһидлик принсипини тәкчә орфографија гајдаларында дејил, бүтүн график ишарәләрдән шәрти мә'нада истифадә едилмәсиндә дә көзләмәк мүһүм тәләбләрдән бири сајылыр. Буна көрә синифләрин һәрфләрлә адландырылмасында јухарыда көстәрилән вариантлардан, сөзсүз ки, јалныз бирини сечмәк мәгсәдәујғундур. Һансыны? Әгәр ки, даһа чох үмумиләшмәкдә олан варианты әсас тутмаг әлверишли олар. Фикримизчә, һәмин вариантлардан ән чох үмумиләшәни **V «А», V «Б»**... шәклиндә олан јазылышдыр. Бурада һәрфләрин дырнагда верилмәси она көрә мәгсәдә мувафигдир ки, белә һалда һәрфләр әлифбадакы мә'наларыны дејил, тамамилә шәрти мә'на кәсб едир.

ЧАВАБ. 2. Мүшаһидәләр көстәрир ки, мүәллимләрин бир чоху рабитәли нитгин инкишафы үзрә апардыглары ишләри мәзмунуна көрә фәргләндирмәдән синиф журналында анчаг «Рабитәли нитгин инкишафы», јахуд «Рабитәли нитг үзрә иш» јазмагла кифајәтләнирләр. Конкрет дәрсин мәзмунуну бу чүр үмуми шәкилдә формалашдырмаг, сөзсүз ки, дүзкүн һесаб едилә билмәз. Һеч узаға кетмәдән бир мәсәләни хатиримизә салаг. Грамматика, јахуд орфографијадан кечилән дәрсләри мүәллим синиф журналында мәкәр «Грамматика үзрә иш», «Орфографија үзрә иш» шәклиндәми јазыр? Шүбһәсиз ки, јох. О һәмин дәрсләрин конкрет мөвзусуну гејд едир; мәсәлән, «Исмин тә'сирлик һалы», «Фе'лин вачиб шәкли», «Фе'лин вачиб шәклинә аид чалышмалар» вә с. Ајдын мәсәләдир ки, рабитәли нитг инкишафына һәср едилән һәр бир дәрсин дә конкрет мөвзусу вә конкрет мәгсәди олур. Мәсәлән, «Кәндимизин баһары» мөвзусунда иншаја һазырлыг, һәмин мөвзуда иншанын јаздырылмасы, иншада бурахылмыш сәһвләрин тәсһиһи, «Буз һејкәл» мәтни үзрә ифадә јазынын апарылмасы вә с. Гыса шәкилдә демиш олсаг, рабитәли нитг инкишафы үзрә апарылан ишләрин конкрет мөвзусу вә ја мәгсәдини синиф журналында мәһз бу шәкилдә дә гејд етмәк лазымдыр.

● ●

СУАЛ. Васитәсиз нитгдә үч нөгтә ишарәсиндән истифадә етмәк лазым кәлдикдә нөгтәләр дырнагдан сонра гојулмалыдыр, јохса әввәл?

Р. Әзимова — Бакы

ЧАВАБ. Васитәсиз нитгин сонунда дырнагдан сонра јалныз нөгтә ишарәси (бир нөгтә) гојулур. Суал, нида, еләчә дә үч нөгтә исә, адәтән, дырнагдан әввәл ишләдилир. Белә һалда дырнаг ишарәсиндән сонра, әлавә нөгтә гојулмасына јол верилмир.

● ●

СУАЛ. Биз **суал чүмләси, нида чүмләси** вә **әмр чүмләси** дејә билдијимиз һалда, нә үчүн **нәгли чүмлә** ифадәсиндә бирләшмәнин икинчи тәрәфини «чүмләси» шәклиндә ишләтмирик?

Истәр дилчилик әдәбијјатында, истәрсә дә шифаһи нитгдә тез-тез тәсадүф етдијимиз «нәгли, суал, нида вә әмр чүмләси» ифадәси дүзкүндүрмү?

Ч. Гасымов — Исмајыллы рајону.

ЧАВАБ. **Суал чүмләси, нида чүмләси** вә **әмр чүмләси** ифадәләри исми бирләшмәләрдир, јә'ни онлары тәшкил едән сөзләр (суал, нида, әмр, чүмлә) јалныз исимләрдән ибарәтдир. Буна көрә икинчи нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин хүсусијјәтинә ујғун олараг, һәмин бирләшмәләрдә икинчи тәрәф үчүнчү шәхс тәкин мәнсубијјәт шәкилчисини гәбул етмишдир. **Нәгли чүмлә** бирләшмәси исә сифәтлә исмин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмишдир; **нәгли** сөзү сифәтдир; **нәгл** сөзүнә сифәт дүзәлдән — **и** шәкилчиси әлавә едилмәклә дүзәлмишдир. Ајдын мәсәләдир ки, биринчи тәрәфи сифәт олан бирләшмәләр јалныз биринчи нөв тә'јини сөз бирләшмәсини әмәлә кәтирә билир. Дилимизә мәхсус бу ганунаујғунлугла әлагәдар олараг, **нәгли чүмлә** ифадәсини «нәгли чүмләси» шәклиндә ишләтмәк, сөзсүз ки, доғру сајыла билмәз. Бир чохларынын «нәгли, суал, әмр вә нида чүмләси...» шәклиндә ишләтдикләри ифадә һәмин бахымдан, әлбәттә, нөгсанлыдыр. Одур ки, хүсусән јазылы нитгдә һәмин ифадәни «нәгли чүмлә, суал, нида вә әмр чүмләси» јахуд «нәгли чүмлә, суал чүмләси, нида чүмләси, әмр чүмләси...» шәклиндә ишләтмәк даһа дүзкүндүр.

● ●

СУАЛ 1. Ифадә вә имла мәчмуәләрини шакирдләрин дә әлдә етмәләри вә ондан евдә истифадә етмәләри мәгсәдәујғундурму?

СУАЛ 2. «Ифадә јазы мәтнләри» китабында олан мөвзулары бир-ики күн әввәл шакирдләрә билдирмәк олармы ки, евдә һазырлашсынлар?

СУАЛ 3. Һәр дәрсдә нечә шакирдин билијини гијмәтләндирмәк мәгсәдәујғундур?

Ә. Әлијев — Ермәнистан ССР

ЧАВАБ 1. Мә'лум олдуғу үзрә, ифадә вә имла мәчмуәләри мүәллимләр үчүн бир методик васаит олараг чап едилир. Лакин инкар етмәк олмаз ки, сон илләрдә бә'зи валидејнләр өз ушагларыны евдә чалышдырмаг мәгсәди илә һәмин мәчмуәләри әлдә етмәјә сә'ј көстәрирләр. Әлбәттә, буну бир чәһәтдән мәгсәдәмүвафиг һесаб етмәк олмаз; ахы, ифадә вә имла мәчмуәләри вур-тут 5—8 мин тиражла бурахылыр. Бу исә һәмин мәчмуәләрлә јалныз мүәллимләри тә'мин етмәк мәгсәдинин гаршыја гојулдуғуну көстәрир. Демәк, гејд етдијимиз мәчмуәләрдән шакирдләрин дә истифадә етмәләри јухарыда көстәрдијимиз нөгтеји-нәзәрдән гәтијјән әлверишли дејилдир. Бунунла белә, бә'зи шакирдләрин, хүсусән имла мәчмуәсини әлдә етмәләрини гәбаһәт сајмаг доғру олмаз. Лакин мүәллим һәмин мәчмуәни шакирдин өзү илә бирликдә мәктәбә кәтирмәсинә јол вермәмәлидир.

ЧАВАБ 2. Әввәлинчи суалын чавабындан ајдын олдуғу кими, «Ифадә мәтнләри мәчмуәси» шакирдләр үчүн дәрс васаити дејилдир. Буна көрә дә һәмин мәчмуәдәки мәтнләр үзрә шакирдин евдә ифадә јазыја һазырлашмасы һаггында һеч сөһбәт ола билмәз. Лакин өјрәдичи ифадә апармаг мәгсәди илә мүәллим дәрсликдән, јахуд шакирдләрин асанлыгла әлдә едә билдикләри мәнбәдән мүвафиг материалы онлара евдә охумағы тапшыра биләр. Јохлама ифадәнин апарылмасында исә, ајдын мәсәләдир ки, шакирдләрә нәинки материалын мәнбәји, һеч мөвзунун ады да әввәлчәдән билдирилмәмәлидир.

ЧАВАБ 3. Суалын јухарыдакы шәкилдә гојулушу, үмумијјәтлә, дүзкүн дејилдир. Әкәр мүәллим һәр дәрсдә мүтләг 3 вә ја 4 шакирдин билијинә гијмәт вермәји гаршысына мәгсәд гојарса, о, формализмә јол верә биләр. Сорғу, һәр шејдән әввәл, кечилмиш материалы тәкрар етмәк нөгтеји-нәзәриндән апарылмалыдыр. Дәрсин үзви һиссәси олан бу просес ејни заманда бир нечә шакирдин чавабыны гијмәтләндирмәк имканы верир. Белә һалда тәкчә фәрди сорғуда иштирак едәнләрин дејил, јериндән тутарлы чаваблар верән шакирдләрин дә, јери кәлдикдә, билијини гијмәтләндирмәк фајдалы һесаб едилир. Демәк, сорғунун апарылмасы характериндән асылы олараг, бә'зән бир дәрсдә 2—3, бә'зән исә һәтта 8—10 шакирдин

чавабларына гиjмәт вермәк мүмкүндүр. Мүәллим һәмин саһәдә ишин дүзкүн тәшкилинә наил олмаг үчүн һәр һалда белә бир тәләби унуда билмәз ки, билиjин чари гиjмәтләндирилмәси рүблүк гиjмәтләри мүәjjәнләшдирмәк үчүн әсас вермәлидир. Әкәр рүб әрзиндә бу вә jа дикәр шакирдин (хүсусән зәиф шакирдләрин) билиjинә jалныз 1—2 гиjмәт jазылмышса, jагин ки, бу, jекун гиjмәти мүәjjәнләшдирмәкдә мүәллимин ишини чәтинләшдирә биләр. Бәс шифаһи чавабларына көрә, һәр рүбдә шакирдин билиjинә нечә гиjмәт вермәк мәгсәдәмувафигдир? Бу, әлбәттә, илк нөвбәдә, һәфтәлик дәрс саатларынын вә гисмән дә синифдәки шакирдләрин мигдарындан асылыдыр. Буну нәзәрә алмагла, рүб әрзиндә V—VI синифләрдә һәр шакирдин билиjинә азы 4—5, VII синифдә 3—4, VIII синифдә исә 2—3 гиjмәт верилмәси нормал саjылыр. Синифдә шакирдләрин мигдары аз олдугда (15—20) исә, хүсусән зәиф охуjанлары сорғуjа даһа чох чәлб етмәк мәсләһәт көрүлүр. Мүәллимләрин иш тәчрүбәси көстәрир ки, гиjмәтләрин мигдары jухарыда көстәрдиjимиз тәхмини нормадан аз олдугда рүблүк jекунун дүзкүн вә дәгиг апарылмасында гаршыjа чәтинликләр чыха билир.

● ●

СУАЛ. Ашағыдакы чүмләләрдә **атлы, хәстә, гәһрәман** сөзләри һансы нитг һиссәсинә дахил едилмәлидир? Бунлар сифәт, jохса исим кими тәһлил олунмалыдыр?

1. **Узагдан бир атлы кәлирди.**
2. **Хәстә күнү-күндән jахшылашырды.**
3. **Ушаглар гәһрәмана күл дәстәси бағышладылар.**

И. Әһмәдова — Бакы

ЧАВАБ. Мүасир азәри дилиндә сөз jарадычылығынын әсас васитәләриндән бири дә морфоложи — синтактик үсулдур; jә'ни бир грамматик група дахил олан мүәjjән бир сөзүн башга бир грамматик група дахил олмасы үсулудур. Бу просес сөзүн өз синтактик вәзифәсини дәjишмәси jолу илә баш верир. Нәдәнсә дилчилик елмимиз сөз jарадычылығында мүһүм рол оjнаjан һәмин просесин дәриндән тәдгиг едилмәсинә индиjәдәк кифаjәт гәдәр диггәт jетирмәмишдир. Буна көрәдир ки, гејд етдиjимиз мәсәлә барәдә дилчи алимләримизин фикирләриндә мүхтәлифлик нәзәрә чарпыр.

Азәрбаjчан ССР ЕА-нын 1960-чы илдә нәшр етдирдиjи «Азәрбаjчан дилинин грамматикасы» (I һиссә) китабында

атлы, хәстә, гәһрәман, о чүмләдән **гоча, кәнч, чаван** кими сөзләр jалныз сифәтләр групуна дахил едилир. Башга сөзлә десәк, бунларын һәмишә сифәт кими тәһлил едилмәси лазым көрүлүр (орада сәһ. 61). Лакин бунунла белә, һәмин сөзләрин мүәjjән һалларда (чүмлә дахилиндә) субстантивләшдиjи тәсдиг едилир. Адыны чәкдиjимиз әсәрдә сифәтин субстантивләшмәсинә ики бахымдан jанашмаг фикри ирәли сүрүлүр: сифәтин а) мүвәггәти субстантивләшмәси, б) даими субстантивләшмәси. Бу бөлкү, фикримизчә, дүзкүндүр. Лакин китабда ондан чыхарылан нәтичәләрлә разылашмаг чәтиндир. Биз һәмин бөлкүнү әсас тутараг ашағыда jалныз өз нөгтеjи-нәзәримизи изаһ едәчәjик.

Сифәтләрин әксәриjjәти чүмләдә синтактик ролуна көрә, доғрудан да, анчаг мүвәггәти субстантивләшә билир; мәсәлән, **ГЫРМЫЗЫНЫ мән сечдим, Балтанын ИТИСИНИ о көтүрдү** чүмләләриндә **гырмызы** вә **ити** сөзләри субстантивләшәрәк исмә мәхсус шәкилчиләр гәбул етмәсинә бахмаjараг, бунлар өз лексик мә'насына көрә jенә дә сифәт олараг галыр. Бә'зи сифәтләр исә нәинки исим кими дәjишдикдә, һеч бир шәкилчи гәбул етмәдикдә белә, семантик—грамматик хүсусиjjәтини дәjишәрәк тамамилә субстантивләшир. Мәсәлән, **КӨРПӘ өзүнү анасынын гучағына атды. ГОЧА һамыдан әввәл атын белинә галхды.** Көрүндүjү кими, бу мисралардакы **көрпә, гоча,** еләчә дә суалла әлагәдар көстәрилмиш чүмләләрдәки **атлы, хәстә, гәһрәман** сөзләрини һеч дә сифәт һесаб етмәк доғру саjыла билмәз. Чүнки нитг һиссәләринин мүәjjәнләшдирилмәсиндә әсас тутулан үч принсипдән һеч бири бунларын сифәт олдуғуну тәсдиг етмәjә әсас вермир; белә ки, бунлар а) нә лексик мә'насына, б) нә грамматик хүсусиjjәтләринә вә в) нә дә синтактик вәзифәләринә көрә сифәтләрлә бир сырада дура билмир. Демәк, белә һалда һәмин сөзләри мүтләг сифәт кими тәһлил етмәк лазымдыр. Лакин бунунла jанашы, онларын сифәтләрдән төрәдиjини шакирдләрин нәзәринә чатдырмаг да вачибдир.

Беләликлә аjдын олур ки, **чох, хеjли, бир гәдәр** вә с. кими сөзләр чүмләдә синтактик вәзифәсиндән (һансы нитг һиссәси илә бағлы олмасындан) асылы олараг һәм гејри-мүәjjән саj, һәм дә кәмиjjәт зәрфи ола билдиjи кими; **сонра, башга, гәдәр** вә с. сөзләр һәм гошма (ондан **сонра,** биздән **башга,** евә **гәдәр**), һәм дә әсас нитг һиссәси jериндә ишләндиjи кими (**сонра** кәләрик, **башга** адамлар, пулун **гәдәри**), **чаван, кәнч, гәһрәман, атлы** вә с. сөзләр дә чүмләдә һәм сифәт, һәм дә исим ро-

луну дашыја билир. Фикримизчә, бүтүн бу кими сөзләри **грамматик омонимләр** һесаб етмәк лазымдыр.

● ●

СУАЛ. **Күлшән чох чалышгандыр** чүмләсини синтактик ҹәһәтдән тәһлил едәркән хәбәрә һансы суалы вермәк лазымдыр? Бу чүмләдә **чох** сөзү ајрылыгдамы, јохса хәбәрин тәркиб һиссәси кими көтүрүлмәлидир.

З. Сәмәдзадә — Бакы

ЧАВАБ. Һәмин чүмләнин хәбәри сифәтлә — **чалышган** сифәти илә ифадә олунмушдур. **Чох** сөзү, норматив грамматикаја әсасән, сифәтин чохалтма дәрәҹәсини әмәлә кәтирән әламәтләрдән бири һесаб едилир. Одур ки, көстәрилән чүмләдә **чох** сөзү дә хәбәрин тәркибинә дахилдир. Демәк, һәмин чүмләдә хәбәр ики сөздән ибарәтдир; буна көрә дә гурулушча мүрәккәб хәбәр һесаб едилмәлидир. **Чох чалышгандыр** хәбәринә мәнтиги ҹәһәтдән дүзкүн суал вермәк мүмкүн дејилдир. Үмумијјәтлә, чүмләнин грамматик тәһлили просесиндә белә һаллар тез-тез гаршыја чыха билир. Мәсәлән, **Кетмәјә имканым јохдур, Дәстәмиз он бир нәфәрдән ибарәтдир** вә с. кими чүмләләрдә дә хәбәрә конкрет суал вермәк чәтиндир. Лакин бу һеч дә һәмин чүмләләрин хәбәрини мүәјјән етмәк ишини чәтинләшдирмир. Унутмаг олмаз ки, грамматиканын өјрәдилмәсиндә суаллардан истифадә едилмәси анчаг методик мәгсәд күдүр. Суал нә нитг һиссәсинин, нә дә чүмлә үзвүнүн грамматик әламәти сајылмыр.

● ●

СУАЛ 1. **Мараг** сөзүнә сифәтлә башланан шәкилчи әлавә етдикдә г самити ғ самитинә кечмәлидирми? Һәмин сөз **марагы, марагымыз** шәклиндә, јохса **марағы, марағымыз** јазылмалыдыр?

СУАЛ 2. Ашағыдакы чүмләләрин синтактик ҹәһәтдән (чүмлә үзвләринә көрә) тәһлилини вермәјинизи хаһиш едирәм.

1. Зејналын гәмли ананын гәлбиндә кәдәрли һисс ојадан бу һекајәтини о, күчлә дә олса данышмалы иди.

2. Јасәмән халанын сон күнләрдәки никаранчылығы Мирзәнин дә нәзәриндән гача билмәмишди.

С. Гочајев — Ағдаш

ЧАВАБ 1. **Шәфәг, үфиг, рөвнәг, ашиг, рәфиг** вә с. кими әрәб мәншәли сөзләр, мә'лум олдуғу үзрә, һәмишә г илә јазылыр; јә'ни бунларын сонундакы г самити һеч бир һалда ғ самитинә кечмир. Әслиндә **мараг** сөзү дә ејни гәбилдән олан сөзләрдәндир. Лакин бу сөз өз фонетик тәркибинә көрә әввәлки сөзләрдән бир гәдәр фәргләнир. Белә ки, **шәфәг, үфиг, ашиг** вә с. сөзләрдә г самитиндән әввәл инчә саит ишләндији һалда, **мараг** сөзүндә ејни вәзијјәтдә галын саит ишләнир. Демәк, чыраг, гашыг, јарпаг вә с. сөзләрдә олдуғу кими, һәмин сөздә дә (мараг) аһәнк гануну, о чүмләдән самитләрлә саитләрин аһәнки өзүнү ачыг-ашкар шәкилдә екс етдирир. Одур ки, **шәфәг, үфиг** вә с. сөзләрдән фәргли олараг, **мараг** сөзү дилимизин фонетик тәбиәтинә тамамилә ујғунлаша билмишдир. Буна көрә дә сону **г** илә битән сөзләрдә г-нин ғ-јә кечмәси ғајдасы һәмин сөзә дә ејни дәрәҹәдә аид олмалыдыр. Дејиләнләрә әсасән, **марагы, марагымыз...** дејил, **марағы, марағымыз** јазмаг даһа дүзкүн һесаб едилмәлидир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, һал-һазырда мәтбуатда һәмин јазылыш формаларынын һәр ики вариантына тәсадүф едилир. Бу исә о демәкдир ки, **мараг** сөзүнә саитлә башланан шәкилчи артырдыгда онун сонундакы **г**-нин **ғ**-јә кечиб-кечмәмәси јазымызда индијәдәк там сабитләшмәмишдир. Одур ки, шакирдләрин јазыларында бу сөзлә әлагәдар һәмин јазылыш вариантларынын һеч бирини сәһв һесаб етмәк доғру олмаз.

ЧАВАБ 2. Әввәлинчи чүмләнин синтактик тәһлили ашағыдакы шәкилдә олмалыдыр.

Данышмалы иди — хәбәр, **о** — мүбтәдадыр.

Нәји данышмалы иди? **Зејналын бу һекајәтини.** Бу, чүмләнин васитәсиз тамамлығыдыр. Үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәси илә ифадә олунмушдур. Бирләшмәнин икинчи тәрәфинин әввәлиндә кәлән **бу** сөзүнү ајрылыгда тә'јин кими тәһлил етмәјә еһтијач јохдур. Чүнки, үмумијјәтлә о, бу әвәзликләри әшјаны билдирмәдикдә (ону мүәјјән етмәк, конкретләшдирмәк мәгсәди илә ишләндикдә) аид олдуғу сөзлә бирликдә тәһлил олунур.

О, Зејналын һансы һекајәтини данышмалы иди? **Гәмли ананын гәлбиндә кәдәрли һисс ојадан.** Тә'јиндир — васитәсиз тамамлығын үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәси илә ифадә олунан икинчи тәрәфинин тә'јинидир. Һәмин тә'јин фе'ли сифәт бирләшмәси илә ифадә олунмушдур. Буна көрәдир ки, **гәмли ананын гәлбиндә кәдәрли һисс ојадан** сөзләринин һеч бирини бир-бириндән ајрылыгда тәһлил етмәк олмаз; һәмин

сөзләрин һамысы билаваситә **ојадан** фе'ли сифәти илә бағлыдыр.

О н ә ч ү р данышмалы иди? **Күчлә дә олса.** Бу бирләшмә **данышмалы иди** хәбәринә аид олуб, чүмләнин тәрзи-һәрәкәт зәрфлијн вәзифәсини дашыјыр.

Икинчи чүмләдә **Мирзәнин нәзәриндән гача билмәмишди** сөзләрини бирликдә хәбәр кими көтүрмәк лазымдыр. Чүнки һәмин хәбәрин әсасыны «нәзәрдән гачырмаг» фразеоложи бирләшмәси тәшкил едир. Үмумиjјәтлә, чүмләдә фразеоложи бирләшмәләр бүтөв бир үзв кими тәһлил едилдијиндән һәмин чүмләдә «нәзәриндән» сөзүнү «гачыра билмәк» фе'линдән ајырмаг мүмкүн дејилдир. Бәс «Мирзәнин» сөзүнү дә хәбәрин тәркибинә дахил етмәк тәләби нәдән ирәли кәлир? Һәмин сөзүн «нәзәриндән» сөзү илә бағлы олмасындан. Ахы бунлар үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәси әмәлә кәтирдијиндән тәһлил просесиндә «Мирзәнин» сөзүнү «нәзәриндән» сөзүндән ајры көтүрмәк мүмкүн дејилдир. Беләликлә, ајдын олур ки, **Мирзәнин нәзәриндән гача билмәмишди** сөзләри мүтләг бирликдә бүтөв бир үзв (хәбәр) һесаб едилмәлидир.

Инди дә чүмләнин дикәр үзвләрини мүәјјәнләшдирәк.

Нә Мирзәнин нәзәриндән гача билмәмишди? **Јасәмән халанын никаранчылығы.** Үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәси илә ифадә олунан бу үзв чүмләнин мүбтәдасыдыр.

Јасәмән халанын **һансы** никаранчылығы Мирзәнин нәзәриндән гача билмәмишди? **Сон күнләрдәки.** Тә'јиндир — мүрәккәб мүбтәданын икинчи компаненти олан — **никаранчылығы** сөзүнү тә'јин едир.

Көрүндүјү кими, синтактик тәһлилини вердијимиз һәр ики чүмлә мүрәккәб конструксијалы садә кениш чүмләләрдир.

Ә. ЕФӘНДИЗАДӘ.

БУ КИТАБЛАРЫ ОХУМАҒЫ МӘСЛӘҺӘТ БИЛИРИК

«АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНИН ГЫСА ИХТИСАРЛАР ЛҮҒӘТИ»

«Кәнчлик» нәшријјаты «Азәрбајчан дилинин гыса ихтисарлар лүғәти» китабчасыны нәшр етмишдир. Бу китабчанын киришиндә дејилир ки, мүасир Азәрбајчан дилиндә чохлу мүрәккәб ихтисарлар ишләдилир. Һәмин ихтисарлары топлајыб низама салмаг вә охучулара китабча шәклиндә тәгдим етмәк мәгсәдәујғун һесаб едилмишдир.

Мүәллиф М. Абдуллајев «Азәрбајчан дилинин гыса ихтисарлар лүғәти» китабчасыны тәртиб едәрәк, бу лүғәтә дөври мәтбуатда, елми вә бәдии әсәрләрдә, тәрчүмә әдәбијјатында, партија сәнәдләриндә тез-тез тәсадүф олунан мүрәккәб ихтисарлар дахил етмишдир.

Охучулара тәгдим олунан һәмин китабчадан асанлыгла истифадә едилмәси үчүн мүәллиф китабчасына «Лүғәтдән истифадә гајдалары»ны да көстәрмишдир. Бу гајдаларда охујуруг:

1. Һәм Азәрбајчан дилиндә дүзәлдилән, һәм дә алынма мүрәккәб ихтисарлар лүғәтә дахил едилир.

2. Ихтисарлардан сонра онун охунушу вә изаһы верилир. Мәсәлән.:

НМИ (ен-ем-и) — нефт мә'дәнләри идарәси.

3. Алынма ихтисарларын һансы дилдән алындығы вә һәмин дилдә јазылышы лүғәтдә верилир. Мәс.:

ФИФИ — франсызча, Бејнәлхалг Футбол Федерасијасы.

4. Ихтисарларын бир нечә варианты олдугда дүз олмајан, башга дилдә алынан вә ја көһнәлмиш варианты даһа дүз олан јени вариантына бахдырылыр. Мәсәлән:

ЗАГС вә **ЗАГС** (загс), русча, — вәтәндашлыг вәзијјәтинин гејдијјат актлары.

5. Изаһатындан ишләндији вахт вә с. ајдынлашмајан ихтисарларын ишләндији вахт, јер вә с. көстәрилир. Мәсәлән:

РМКП (ер-ем-ка-пе) — Республикада Милли Кәндли Партијасы (Түркијәдә).

ХКС (хе-ке-се) — Халг Комиссарлар Совети (1917—1943).

6. Һәм ихтисары, һәм дә транслитерасијасы ишләдилән алынма ихтисарлара азәрбајчанча изаһат верилмир, јалныз мө'тәризәдә мә'насы көстәрилир. Мәсәлән:

АП (а-пе) — инкилисчә — Ассошиејтед Пресс (Америка Бирләшмиш Штатларында мә'лумат акентлији).

Китабчада кедән шәрти ихтисарларын сијаһысы да верилмишдир. Бундан сонра китабчада әлифба сырасы илә лүғәт верилмишдир. Мәсәлән:

ААИӘТ (а-а-и-ә-т-е) — Асија—Африка Игтисади Әмәкдашлыг Тәшкилаты.

ЈУНЕСКО (јунеско), инкилисчә, — Бирләшмиш Милләтләр Тәшкилатынын Маариф, Елм вә Мәдәнијјәт мәсәләләринә бахан Тәшкилаты.

Ла вә **ЛА** (ла) 1) С. А. Лавочкинин конструксија етдији тәјјарә; 2) һәмин тәјјарәнин маркасы (мәс.: Ла-5).

ММ вә **ИП** (ем-ем вә ип) — Мәркәзи мәдәнијјәт вә истираһәт паркы (мәс.: С. М. Киров адына ММ вә ИП).

СДК (се-де-ка) — Самур—Дәвәчи каналы.

СИТА (сита) — франсызча, — Бејнәлхалг Авиасија Електрик Рабитә Ҹәмијјәти...

Белә бир лүғәтдән бүтүн охучуларын, хүсусилә дил вә әдәбијјат мүәллимләринин, еләчә дә онларын дәрс дедикләри шакирдләринин истифадә етмәләрини мәсләһәт билирик.

◆ ◆

«ОРТА МӘКТӘБДӘ СИЈАСИ ЛИРИКАНЫН ТӘДРИСИ»

Орта мәктәбин програмында лирик әсәрләрин тәдриси мәсәләси хүсуси јер тутур.

Елә синиф јохдур ки, орада лирик ше'р өјрәнилмәсин. Буна көрә дә лирик әсәрләрин тәдриси мәсәләси һәр бир мүәллими душүндүрүр.

Мә'лумдур ки, һәр бир лирик әсәрин өзүнә мәхсус хүсусијјәтләри вардыр ки, бунлар да тәдрис просесиндә мүнасиб үсул вә пријомларын сечилмәсини тәләб едир.

Лакин бу саһәдә мүәллимләрә көмәк едә биләчәк методик әдәбијјатымыз һәләлик азлығы тәшкил едир.

Мүхтәлиф әдәби мөвзуларын, әдәбијјатшүнаслыг мәсәләләринин мәктәблиләрә өјрәдилмәси ишиндә мүәллимләрә јахындан көмәк етмәк күнүн зәрури мәсәләләриндәндир. Бу шәрәфли иши мүәллифләрдән И. Әбилов өз өһдәсинә көтүрмүш вә бу саһәдә мүәллимләрә практик көмәк көстәрмәк мәгсәди илә «Орта мәктәбдә сијаси лириканын тәдриси» адлы китабчаны јазмышдыр.

Һәмин китабчаны «Маариф» нәшријјаты бурахмышдыр.

Бу әсәр чох мүһүм бир саһәнин өјрәнилмәси мәсәләсинә һәср олунмушдур. Чүнки әдәбијјатда лирика инсанын һәјат һадисәләринә көстәрдији мүнасибәтин ифадә формасыдыр.

Совет әдәбијјатында лирика даһа чох сијаси мәзмун дашымасы илә фәргләнир. Белә әсәрләрин шакирдләрә өјрәдилмәси исә даһа чох мәс'улијјәт тәләб едир. Бу ҹәһәтдән һаггында данышдығымыз китабчанын практик әһәмијјәти даһа да чохдур.

Мүәллиф лирик әсәрләрин хүсусијјәтләрини үмуми шәкилдә изаһ етдикдән сонра онларын нөвләрини көстәрир вә ән чох сијаси руһа малик олан лирик әсәрләрин тәдрисиндән данышыр. Програма дахил олан әсәрләр груплашдырылараг китабчада мүәјјән башлыглар алтында изаһ олунур. Бу груплашдырма ејни заманда һәмин әсәрләр васитәсилә шакирдләрә бу вә ја дикәр һисс ашыланмалы олдуғу мүәллимә хатырладылыр. Мәсәлән: **«Вәтән мәһәббәти»** башлығы алтында С. Вурғунун «Азәрбајҹан»,

С. Рүстәмин «Чапајев», «Партизан Әли», «Гафурун гәлби», Муса Ҹәлилин «Гушчуғаз», С. Вурғунун «26-лар», «Комсомол поемасы» вә с. кими әсәрләрдә үмумиләшдирилән Вәтән мәһәббәтини шакирдләрә чатдырмагдан данышылыр.

«Партијамызла Ленин — ики гардашдыр екиз» башлығы алтында халгын партијаја, Ленинә дәрин мәһәббәтини ифадә едән әсәрләрин һаггында сөһбәт ачылыр, кәтирилән характерик мисалларла шакирдләрдә коммунист әхлаги кејфијјәтләринин инкишаф етдирилмәси үчүн зәнкин материал олдуғу мүәллимләрә хатырладылыр.

Китабчада «Достлуг—мә'нәви сәрвәтдир», «Сүлһ уғрунда, иртиҹа әлејһинә», «Әмәк — хошбәхтлијин рәһнидир» кими башлыглар алтында да мүхтәлиф әсәрләрдә нәзәрә чарпан иҹтимаи-сијаси руһ мүәллимләрә хатырладылыр вә онларын шакирдләрә чатдырылмасынын зәрурилији дејилир.

Мүәллиф чох һаглы олараг јени инсан тәрбијәсиндә сијаси лириканын бөјүк әһәмијјәтә малик олдуғуну дејир вә тә'лим просесиндә онун шакирдләрә чатдырылмасыны өн плана чәкир.

Үмумијјәтлә әдәбијјат мүәллимләри бу китабчадан сијаси лириканын тәдрисинә аид чох шеј көтүрә биләрләр.

◆ ◆

ИКИ КИТАБЧА ҺАГГЫНДА

Дүнја мәдәнијјәтинин инҹиләриндән бири дә китабдыр. Чүнки ҹәмијјәтин бүтүн мә'нәви сәрвәтләринин топланылыб сахланмасында, онун нәсилдән-нәслә чатдырылмасында китабын ролу бөјүкдүр.

Көркәмли шәхсијјәтләр китаб һаггында гијмәтли кәламлар сөјләмишләр. О ҹүмләдән бөјүк рус ингилабчы-демократы, материалист философу А. И. Кертсен демишдир ки, бүтүн инсан һәјаты мүнтәзәм олараг китабда өзүнә мәскән салмышдыр. Тајфалар, инсанлар, дөвләтләр арадан чыхмышларса да, китаблар галмышдыр. Китаб инсан һәјаты илә бирликдә бөјүмүш, онун биликләри илә ҹилаланмышдыр.

Бөјүк совет педагогу Н. К. Крупскаја демишдир ки, китаб — үнсијјәтдә, әмәкдә, мүбаризәдә күчлү силаһдыр. О, инсанлары ҹәмијјәтин һәјат вә мүбаризәси тәҹрүбәси силаһы илә силаһландырыр, онларын көрүш даирәсини кенишләндирир, билик верир ки, бунун да көмәји илә инсанлар тәбиәти өзләринә хидмәт етмәјә мәҹбур едирләр.

Бөјүк рус шаири А. С. Пушкин демишдир ки, охумаг ән јахшы мәшгдир.

Пролетар әдәбијјатынын баниси М. Горки китаба бөјүк гијмәт верәрәк јазмышдыр ки, китабы севин, о, сизин һәјатынызы асанлашдырар; инсана вә өзүнүзә һөрмәт етмәји сизә өјрәдәр.

Ингилаби сатирамызын баниси М. Ә. Сабир исә: Китаб сәнин биринҹи достундур, — дејә јазмышдыр.

Көрдүјүнүз кими, билик ләрә јијәләнмәкдә, елм вә техниканын наилијјәтләрини өјрәнмәкдә китаб бизим ән јахын көмәкчимиздир.

Совет адамлары китабы бир дост кими үрәкдән севир, ону һәвәслә охујур, өјрәнир вә јүксәк гијмәтләндирирләр. Чүнки китаб, совет адамларынын мәишәтинә дахил олараг онларын достуна вә мәсләһәтчисинә чеврилмишдир.

Совет охуҹусу учсуз-буҹагсыз Вәтәнимизин һәр бир кушәсиндә — бөјүк елм вә мәдәнијјәт мәркәзи олан шәһәрләрдә, уҹа дағлар гојнунда јерләшән

кәнд јерләриндә јашамасындан асылы олмајараг өз пешәләри вә ихтисаслары үзрә китаба сијаси, техники, бәдии әдәбијјата бөјүк мараг көстәрирләр.

Халгын илләр вә әсрләрдән бәри јаратдығы бу зәнкин дөвләт олан китаблар һәр бир адамын шәхси китабханасында, әсасән исә китабханаларда горунуб сахланылыр.

Бу китабханалар исә китаблары милјонларла охучунун ихтијарына верир. Милјонларла охучу бу китаблары мүталиә етмәклә өз мәдәни сәвијјәсини күндән-күнә артырыр вә јүксәлдир.

Совет китабханалары зәһмәткешләрә марксизм-ленинизм нәзәријјәсини өјрәнмәкдә, елм вә техниканын јени-јени наилијјәтләринә јијәләнмәкдә јахындан көмәк едир, охучуларын шәхси тәһсилинә јардым етмәк үчүн ичтимаи-сијаси, игтисади, елми, кәнд тәсәррүфаты вә техникаја даир биликләрини кениш шәкилдә јајыр, онларын мәдәни көрүш даирәсини дурмадан кенишләндирәрәк ичтимаи һәјатда фәал сурәтдә иштирак етмәләри үчүн һәр чүр шәраит јарадыр.

Белә мәс'ул вәзифәнин јеринә јетирилмәсиндә фәргләнән китабханалардан бири Ләнкәран рајонунун Шагласер кәндиндәки, о бири исә Бакыдакы А. М. Горки адына Мәркәзи Сәјјар китабханасыдыр.

Һәр ики китабхананын зәнкин иш тәчрүбәси өјрәниләрәк тәчрүбә мүбадиләси мәгсәди илә хүсуси китабча һалында нәшр едилмишдир.

Һәмин китабчаларын ашағыда хүласәсини веририк.

◆ ◆

«ШАГЛАСЕР КИТАБХАНАСЫ»

Мүәллифләрдән Ш. Садыгов илә Ф. Мәммәдовун бирликдә гәләмә алдыглары һәмин китабчада дејилир ки, јохсуллуғун вә мүхтәлиф хәстәликләрин һөкм сүрдүјү көһнә Шагласер кәнди Совет һакимијјәти илләриндә өз симасыны бүсбүтүн дәјишиб көзәлләшмишдир. Вахты илә азан сәсинә ојанан көһнә Шагласердә инди елм вә мәдәнијјәтин мүхтәлиф саһәләри үзрә бөјүк зијалы дәстәси јетишмишдир. Онлар кениш коммунизм гуручулуғунун фәал иштиракчыларындандырлар.

Индики Шагласер Советлијинин әһатә етдији јашајыш мәнтәгәләриндә кечмишдә һеч бир мәдәни-маариф очағы јох иди. Инди исә Советликдә 5 мәктәб, 3 филиалы вә 2 сәјјар ше'бәси олан зәнкин дөвләт китабханасы фәалијјәт көстәрир.

Ән башлычасы будур ки, кәнддә јени инсан јетишмишдир. Зәһмәткешләрин шүуру јүксәлмиш вә дүнјабахышы кенишләнмишдир. Кәндин адамлары истеһсалат просесиндә елмин вә техниканын күчүндән истифадә етмәјә алышмышлар. Бу исә ағыр зәһмәт тәләб едән ишләрин техника васитәси илә асанлыгла һәјата кечирилмәсинә, беләликлә дә әмәјин јүксәк мәһсулдарлығына вә зәһмәткешләрин мәдәни истираһәтинә шәраит јарадыр.

Бу ишләрин һәјата кечирилмәсиндә кәнд китабханасынын бөјүк хидмәти вардыр...

Бундан сонра мүәллифләр Шагласер кәнд китабханасынын әһали арасында апардығы чанлы, мараглы вә рәнкарәнк ишләрдән бәһс едирләр.

◆ ◆

«КИТАБХАНА ВӘ ОХУЧУ»

Китабчада Бакыдакы А. М. Горки адына Мәркәзи Сәјјар китабхана фондунун иш тәчрүбәсиндән бәһс олунур.

Китабчанын мүәллифи А. Әлијев нағыл едир ки, Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулана гәдәр Бакыда сәјјар китабханалар јох иди. 1924-чү илдән коллектор мүәссисәләрдә сәјјар китабханалар тәшкил етмәк ишини кенишләндирмәјә башлады.

Өлкәмизин сәнајеләшдирилмәси дөврүндә республикамызда бир чох јени сәнаје вә тикинти мүәссисәләри јаранмаға башланды.

Бу заман китабхана хидмәтини истеһсалата даһа да јахынлашдырмаг, фәһлә вә гуллугчулара онларын билаваситә ишләдикләри јерләрдә китабла хидмәт етмәк зәруријјәти мејдана чыхды. Бу чәтин, лакин нәчиб ишин тәшкили Мәркәзи Сәјјар китабхана фондуна тапшырылды. Һәмин китабхана бу мүһүм вәзифәни мүвәффәгијјәтлә һәјата кечирди вә сонралар мүстәгил күтләви китабханаја чеврилди. О замандан һазыра кими бу китабхана өз ишини давам етдирир вә бу мүддәтдә бөјүк сијаси-тәрбијәви иш апармаға мүвәффәг олмушдур.

Сонра мүәллиф китабхананын үмуми иш фәалијјәтиндән бәһс едир.

◆ ◆

«ЕСТЕТИКА ҺАГГЫНДА СӨҺБӘТЛӘР»

Естетика ичтимаи елмләр чәркәсинә дахилдир. О, фәлсәфәнин бәтниндә јетишмиш, онунла бәрабәр инкишаф етмишдир. Лакин естетика мүстәгил елмдир вә онун өзүнә мәхсус вәзифәләри вардыр.

Бүтүн елмләр кими, естетика да ичтимаи тәчрүбәдән доғур. О, инсанларын естетик фәалијјәтини, инчәсәнәтин тәчрүбәсини, чәмијјәтин көзәллик һаггындакы тәсәввүрләрини, естетик тәләбләрини вә тәфәккүрүнү үмумиләшдирир. О, тәчрүбәдән доғур, нәзәријјәјә чеврилир вә јенидән һәјатын гајнағына дөнәрәк, һәјат мәсәләләринин һәллинә хидмәт едир. О, һәгиги көзәллији јаланчы көзәлликдән, көзәллијин маһијјәтини көзәллијин сахта көрсәнишләриндән сечмәји, һәјатда, мәишәтдә, евдә, аиләдә, ичтимаи мүнасибәтләрдә көзәллији гијмәтләндирмәји өјрәдир...

Јухарыдакы парчаны «Кәнчлик» нәшријјатынын јени бурахдығы «Естетика һаггында сөһбәтләр» адлы китабчадан бураја көчүрдүк.

Естетик тәрбијә үмуми коммунист тәрбијәсинин тәркиб һиссәсидир. Коммунист чәмијјәтинин јаранмасы јени инсанын формалашмасы мәсәләси илә билаваситә бағлыдыр. Одур ки, партија јени инсанын коммунист тәрбијәсинә, һабелә естетик тәрбијәсинә бөјүк әһәмијјәт верир.

Буна көрә дә нәшријјатларымыз бу мөвзуда әсәрләри тез-тез нәшр едир. «Естетика һаггында сөһбәтләр» адлы китабча алты ајры-ајры сөһбәтдән ибарәтдир.

Биринчи сөһбәтдә мүәллиф «Естетика нәји өјрәнир вә нәји өјрәдир»дән бәһс едир.

Икинчи сөһбәтдә «Керчәклијин естетик идракы вә инсанын естетик фәалијјәти мөвзусуну шәрһ едән мүәллиф сөһбәтини белә јекунлашдырыр:

һәјатдакы һадисәләрин рәнкарәнклијиндән, естетик фәалијјәтин вә идракын чохчәһәтлилијиндән вә естетик гијмәтләндирмә еһтијачындан естетиканын мүхтәлиф категоријалары мејдана чыхыр. Биз, һадисәләри, инсанлары, онларын әмәлләрини мә'на вә маһијјәтиндән асылы олараг гијмәтләндирир вә анлајырыг...

Үчүнчү сөһбәтдә «Естетик категоријалар»дан бәһс едән мүәллиф естетиканын әсас категоријаларындан олан көзәллик, үлвилик, фачиәвилик вә комиклик һаггында кениш изаһат верир вә јазыр: Үмуми мәнтиги анлајышлар кими формалашмыш бу категоријалар бир тәрәфдән бизи әһатә едән реал аләмин естетик хүсусијјәтләрини үмумиләшдирир, дикәр тәрәфдән исә естетика елминин мүндәричәсини шәрһ едир.

Сонра мүәллиф белә бир суалла өз охучусуна мүрачиәт едир:

— Көзәллик нәдир?

Мүәллиф бу суалын чавабыны белә шәрһ едир:

— Көзәллик естетиканын ән мүһүм, ән кениш әһатәли категоријасы, естетик гијмәтләндирмәнин ән мүһүм амилидир. О, истиснасыз олараг, бүтүн һәјат вә каинат тәзаһүрләрини, тәбиәт вә инчәсәнәт саһәләрини әһатә едир...

Мүәллиф «Инсанын көзәллији», «Инчәсәнәтдә көзәллик» башлыглары алтында сөһбәтиндә јазыр:

— Инсан көзәллији көрмәкдән, дујмагдан башга, һәм дә ону јарадыр. Көзәллик ади әмәк просесиндә, аиләдә, мәишәтдә, ичтимаи мүнасибәтләрдә вә хүсусилә инчәсәнәтдә јараныр...

Һәјат, инсан вә көзәллик һеч вахт бир-бириндән ајры олмамышдыр. Бу бирлик вә диалектик вәһдәт синифсиз чәмијјәтдә даһа ашкар көрүнүр. Бурада һәјатын көзәлликләри инсанын гисмәти вә не'мәтидир. Инсанын көзәллији исә һәјатын мә'насы вә јарашығыдыр.

Дөрдүнчү сөһбәтдә мүәллиф естетикада фачиәвилик вә комиклик категоријаларыны шәрһ вә изаһ едәрәк јазыр:

Инчәсәнәтдә фачиәвилијин ән дүзкүн вә биткин тә'рифини материалист естетика, марксист-ленинчи естетика верир...

Инчәсәнәтдә фачиәвилик категоријасы үмумбәшәри әһәмијјәти олан типик, дәрин конфликтләрлә бағлыдыр. Белә конфликтләр дөврүнүн ән дәрин зиддијјәтләрини, халг һәјатынын ән мүһүм һадисәләрини өзүндә чәмләшдирир...

Комиклик һаггында мә'лумат верән мүәллиф көстәрир ки, комиклик инчәсәнәтин мүхтәлиф жанрларында, онларын һәр биринә хас олан ифша васитәләри илә һәјатын нагис чәһәтләрини, күлмәли кејфијјәтләрини экс етдирир, динләјичи вә тамашачыларда онлара гаршы тәнгиди мүнасибәт јарадыр...

Бешинчи сөһбәтдә мүәллиф «Әмәк вә көзәллик»дән бәһс едир. О, көстәрир ки, инчәсәнәт вә ичтимаи мүнасибәтләр саһәси илә јанашы, ади әмәк просесиндә дә инсан естетик фәалијјәтлә мәшғул олур.

Әмәк һәмишә һәјат вә дирилик мәнбәји, бүтүн не'мәтләрин јарадычысы олмушдур.

Инсан әмәк фәалијјәтиндә һәјаты даһа дәриндән дујур, мә'налы вә көзәл јашадығыны бүтүн варлығы вә емосионал гүввәси илә һисс едир. Әмәкчи инсан һәјатын чөвһәриндән гидаланыр. Јәгин елә буна көрә дә халг дејир ки, «әмәк һәјатын чөвһәридир».

Китабчада алтынчы сөһбәт «Инчәсәнәт вә һәјат» һаггындадыр. Бурада мүәллиф «Инчәсәнәт ичтимаи шүур формасыдыр», «Бәдии образ», «Мүндәричә вә форма», «Инчәсәнәтин тәснифаты» мәсәләләрини шәрһ едир.

Булардан әлавә, мүәллиф «Хуласә әвәзинә» башлығы алтында «Естетик тәрбијә мәсәләсинә даир» дә сөһбәт едир.

Китабчанын мүәллифи Меһди Мәммәдовдур.

◆ ◆

«ДИН ВӘ ЧИНАЈӘТ»

Суал: — Һәсәнгулу, нә гајырырсан?

Чаваб: — Дәстәмаз алырам.

Суал: — Нәдән өтрү?

Чаваб: — Дүнән әлләримлә бир мүсәлманын башыны кәсмишәм. Инди... Молла Сәмәд әфәндинин сөзләринә әмәл едиб дәстәмаз алырам ки, әлләримин күнаһы рәф олсун...

Губа рајонунда дағлардан баш алыб кәлән Вәлвәлә чајынын көрпүсүндән кечән бир автомобил көзләнилмәдән сүрүшүб чаја дүшмүшдү. Автомобилдә бир нечә адам вар иди. Автомобилин гапысы әјилдијинә көрә һеч чүр ачылмырды. Автомобилдә оланлар нә гәдәр чалышырдыларса, машындан чыха билмирдиләр. Адамларын һәјаты тәһлүкә гаршысында иди. Чүнки автомобил јаваш-јаваш суја батырды. Акиф Тејмурханлы буну көрдүкдә тәрәддүд етмәдән өзүнү чаја атды, автомобилин пәнчәрәсини гырыб сәрнишинләрдән бирини машындан чыхартды, ону саһилә чатдырыб јенидән кери̇јә гајытды. Беләликлә, тәһлүкәдә оланларын һамысыны хилас етди.

Јухарыдакы һәр ики епизод С. Тарвердијевин «Азәрнәшр» тәрәфиндән бурахылмыш «Дин вә чинајәт» китабчасындан көтүрүлмүшдүр.

Көрүндүјү кими, биринчи епизодда дини әхлагда төвбә етмәк тәләбинин олмасы нәтичә е'тибары илә чинајәтләр төрәдилмәсинин мүмкүн сајылдығы үчүн чинајәткар Һәсәнгулу адам өлдүрдүкдән сонра дәстәмаз алыб нечә дејәрләр, «күнаһыны јујур».

Икинчи епизодда исә сосиализмдә инсан мә'нәви әгидәјә вә јүксәк әхлаги борч һиссләринә малик олдуғуна көрәдир ки, А. Тејмурханлы фәдакарлыг көстәрәрәк инсанлары өлүмдән хилас едир.

А. Тејмурханлы адамларымызын бөјүк чохлуғуну тәшкил едән коммунист мә'нәвијјаты илә јашајан чохмилјонлу совет халгынын ләјагәтли оғулларындан биридир. Коммунист әхлаглы адам исә сөзүн әсил мә'насында инсанларын гајғысына галмағы, инсаны севмәји, онун азадлығы вә сәадәти уғрунда чарпышмағы өзү үчүн мүгәддәс борч билир. Одур ки, беләләринин фәдакарлығы фәлакәтин арадан галдырылмасына јөнәлдилмиш олур.

Мәһз буна көрә дә коммунист әхлагы илә дини әхлаг һеч заман бир-бири илә јанашы дура билмәз. Дини әхлаг, дини руһда тәрбијә адамлары мә'нәви чәһәтдән позур, чәмијјәтә зидд һалларын төрәнмәсинә сәбәб олур. Дин, халглар достлуғунун дүшмәнидир. Дин тарихдә баш вермиш чинајәткар мүһарибәләрин, милли әдавәт вә гырғынларын төрәдилмәсиндә башлыча рол ојнајыр.

Кечмишин мәнфур мирасы олан дини галыгларын өлкәмиздә јашамагда давам етмәси, адамларымызын һәлә бә'зиләринин шүурунун дини әгидәдән тәмизләнмәмәси аиләдә, мәишәтдә, коллективдә хошакәлмәз, бә'зән исә чинајәткар һалларын баш вермәсинә сәбәб олур.

Лакин елм чохдан сүбут етмишдир ки, ичтимаи тәрәгги илә дини зеһнијјәт бир араја сығa билмәз. Буна көрә дә совет адамлары һәмишә, һәр

јердә динә гаршы чидди мүбаризә апармалыдырлар. Һамы, һәр јердә онә чалышмалыдыр ки, адамларымызын һамысы дини әгидәдән үз чевирсин.

Мүәллиф С. Тарвердијев дә буну нәзәрә алараг «Дин вә чинајәт» адлы әсәри јазмышдыр.

Бу әсәрдә тарихи вә һәјати фактлар әсасында динин мүртәче, чинајәткар маһијјәти, тәчавүзә вә гәсбкарлыға һагг газандырмаг үчүн онун иртичачылығын әлиндә бир мәфкурә васитәси олмасы, адамларын чиркин ишләрә, һәтта чинајәтләрә сөвг етмәси көстәрилир.

◆ ◆

«КИЧИК МӘКТӘБЛИЛӘРДӘ СОВЕТ ВӘТӘНПӘРВӘРЛИЈИ»

Вәтән мәһәббәти әдәбијјатын әбәди вә шәрәфли мөвзуларындандыр. Доғрудан да көнүлсүз чан тәсәввүрә кәтирмәк мүмкүн олмадығы кими, вәтәнсиз инсан да бир һечдир.

Бүтүн көркәмли шәхсијјәтләр вәтән ешги илә јашајыб јаратмышлар. Шаирләр вәтәнә ән көзәл ше'рләрини итһаф етмишләр. А. Сәһһәт һәлә ингилабдан чох әввәл вәтәни белә васф етмишдир.

Вәтәни севмәјән инсан олмаз,
Олса, ол шәхсдә виҹдан олмаз...

Совет дөвләтинин көркәмли хадими М. И. Калинин демишдир ки, «Вәтәни севмәк үчүн ону өјрәнмәк, танымаг лазымдыр».

Халг шаири С. Вурғун «Азәрбајҹан» ше'риндә Вәтәнә олан мәһәббәтини белә ифадә етмишдир:

Сыра дағлар, кен дәрәләр,
Үрәк ачан мәнзәрәләр,
Ҹејран гачар, ҹүјүр мәләр,
Нә чохдур ојлағын сәнин
Араным, јајлағын сәнин...

Совет вәтәнпәрвәрлији үмумхалг вәтәнпәрвәрлијидир, һәм дә совет вәтәнпәрвәрлији јени вә јүксәк типли вәтәнпәрвәрликдир. О, совет адамларынын социалист Вәтәнинә, Совет Иттифагы Коммунист Партијасына, коммунизм ишинә сонсуз сәдагәт вә мәһәббәтиндә, онун инкишафы вә чичәкләнмәси јолунда чалышмаг вә ону һәр чүр гәсддән мүдафиә етмәк үчүн һазыр олмагда ифадә олунур.

В. И. Ленин јазмышдыр: «Вәтәнпәрвәрлик — әсрләр вә мин илләр боју вәтәнләрин бир-бириндән ајры олмасынын доғурдуғу ән дәрин дујғулардан биридир...» (Әсәрләри, 28-чи чилд, Азәрнәшр, 1952, сәһ. 186).

Әдәбијјат дәрсләриндә сијаси-мәфкурәви тәрбијә дедикдә биз вәтәнпәрвәрлији, совет милли ифтихары, бејнәлмиләлчилик тәрбијәсини, әмәјә, социалист мүлкијјәтинә коммунистчәсинә мүнасибәт вә коллективчилик тәрбијәсини нәзәрдә тутуруг.

Шакирдләр тә'лим просесиндә вәтәнпәрвәр инсанларын нүмунәсиндә Вәтәни севмәји, дүшмәнә нифрәт етмәји өјрәнирләр. Шакирдләрин совет вәтәнпәрвәрлији руһунда тәрбијә едилмәси мүрәккәб вә чохчәһәтли педагожи бир проблемдир. Бу саһәдә мүәллимләримизә јахындан көмәк көстәрмәк мәгсәди илә Р. Һүсејновун «Маариф» нәшријјаты тәрәфиндән нәшр едилмиш «Кичик мәктәблиләрдә совет вәтәнпәрвәрлији тәрбијәси» китабынын хуласәсини веририк.

Мүәллиф јазыр ки, совет вәтәнпәрвәрлији конкрет вә тә'сирли гүввәдир. Бу е'чазкар гүввә һәм поладәридәнин, иншаатчынын, памбығчынын фәдакар әмәјиндә, һәм алимин ахтарышларында, һәм сәнәткарын јарадычылығында, һәм дә космонавтын чәсур һәрәкәтләриндә — коммунизм гуручуларынын бүтүн күндәлик ишләриндә өзүнү көстәрир... Совет адамларынын көстәрдији һүнәрләрин мәнбәји социалист Вәтәнимизә мәһәббәтдә вә түкәнмәз сәдагәтдәдир. Социалист вәтәнпәрвәрлији јени дүнја гуранларын ән али вә ән нәчиб һиссләрини, өлкәмиздә јашајан халгларын ән јахшы ән'әнәләрини өзүндә бирләшдирмишдир.

Китабда әввәлчә тә'лим просесиндә шакирдләрдә социалист Вәтәнинә мәһәббәт һиссинин әсас хүсусијјәтләрини тәрбијә етмәјин сәмәрәли јоллары совет мәктәбләриндә әлдә едилмиш габагчыл иш тәчрүбәси әсасында көстәрилир. Бундан әлавә, совет вәтәнпәрвәрлији һиссинин башлыча хүсусијјәтләри вә әламәтләри, бу һисси тәрбијә етмәјин нәзәри әсаслары көстәрилир. Сонра ана дили, әдәбијјат, тарих, тәбиијјат вә башга фәнләрин өјрәнилмәси просесиндә шакирдләри совет вәтәнпәрвәрлији руһунда тәрбијә етмәјин јоллары көстәрилир.

Мүәллиф, совет вәтәнпәрвәрлијин һиссинин тәкчә тә'лим просесиндә дејил, синифдән вә мәктәбдәнкәнар тәдбирләрин кечирилмәсиндә дә бөјүк рола малик олдуғуну көстәрир.

Һәмин методик вәсаитдән бүтүн фәнн, еләчә дә синиф мүәллимләринин истифадә етмәләрини мәсләһәт билирик.

◆ ◆

«ӘМӘКДАР МҮӘЛЛИМ»

С. М. Киров адына Азәрбајҹан Дөвләт Университетинин акт салону адамла долу иди. Фәлсәфә елмләри намизәди Фуад Гасымзадә «Мәһәммәд Фүзулинин дүнјакөрүшү» мөвзусунда докторлуг диссертасијасы мүдафиә едәчәкди... Кими күлүр, кими данышырды. Бунларын арасында ағсачлы, шән көркәмли адам чохларынын нәзәрини өзүнә чәлб етмишди. Бу, һамынын танадығы Зәрбәли мүәллим иди. Вахты илә о, Фуадын мүәллими олмушду. Нәһајәт, елми шуранын сәдри Фуада сөз верди. О, әсәрин рол, әһәмијјәтиндән, бурада тәдгиг олунан мәсәләләрин актуаллығындан кениш сурәтдә данышдыгча Зәрбәли мүәллим разылыг һисси илә башыны тәрпәдир, һәрдәнбир дә јанында отуранлара нә исә пычылдајырды. Фуад, Фүзулинин

«Падшаһи-мүлк динару дирәм рүшвәт вериб,
Фәтһи-кишвәр гылмаға ејләр мүһәјја ләшкәри».

мисрасы илә башланан бејти тәһлил едәркән һөкмдарларын залымлығыны, гызыл-күмүш рүшвәт верәрәк орду топлајыб өлкәләр алмасыны, бу өлкәләрдә төрәтдији фәлакәтләри тәнгид едәркән, диггәти тез-тез икинчи сырада отуран өзүнүн кечмиш әдәбијјат мүәллими Зәрбәлијә зилләнирди. Санки дејирди: «Мүәллим, Фүзулини мән сиздән өјрәнмишәм».

Јухарыдакы һәмин парча «Маариф» нәшријјатынын јахынларда бурахдығы «Әмәкдар мүәллим» китабчасындан көтүрүлмүшдүр.

Бу китабча әмәкдар мүәллимин иш тәчрүбәсинә аид олан ејни адда нәшр олунан икинчи китабчадыр. Ахы, Зәрбәли мүәллимин бу илин јанварында анадан олмасынын 60, һәјат фәалијјәтинин исә 38-чи или тамам ол-

мушдур. «Әмәкдар мүәллим» адлы һәмин китабча да бу мүнасибәтлә бурахылмышдыр.

Китабчада Зәрбәли мүәллимин иш тәчрүбәсиндән бәһс олунур. Мүәллиф јери кәлдикчә онун дәрс дедији фәнн үзрә бу вә дикәр мөвзуну нечә тәдрис етдијини конкрет фактлар әсасында нүмајиш етдирир. Синифдәнкәнар вә мәктәбдәнхарич тәдбирләри әтрафлы тәсвир едир.

Республикамызын адлы-санлы габагчыл әдәбијјат мүәллимләриндән олан Зәрбәли мүәллим анчаг дәрс демәклә кифајәтләнмир. О, көзәл методист, мүәллиф, һәм дә журналистдир. О, әдәбијјатдан ајры-ајры мөвзуларын тәдрисинә аид методик мәгаләләр јазмагла мүәллим јолдашларына — хүсусилә кәнч мүәллимләрә дә өз тәчрүбәсини чатдырыр. «А. С. Пушкинин өлүмүнә «Шәрг поемасы»нын тәдриси тәчрүбәсиндән», «Совет әдәбијјатынын тәдрисиндә мүсбәт гәһрәманларын әхлаги сифәтләринин өјрәдилмәси тәчрүбәсиндән» вә с. мәгаләләр, IX синифләр үчүн «Азәрбајчан дили» дәрслији, «Русча—азәрбајчанча мәктәб данышыг китабы» онун гәләминин мәһсулудур.

Зәрбәли мүәллимин усталыгларындан бири дә одур ки, о, өзүнүн рәван вә көзәл нитги илә мәктәблиләрин гәлбиндә әдәбијјата бөјүк һәвәс ојада билир. Елә буна көрә дә шакирдләри ону бир ата кими севир, һәр сөзүнә, тапшырығына сөзсүз әмәл едирләр.

Бу тәчрүбәли мүәллим әдәбијјатын тәдриси илә әлагәдар олараг шакирдләрин дә коммунизм гуручулары кими тәрбијәләнмәләри мәсәләси илә чидди мәшғул олур. Шакирдләрин елми-атеизм тәрбијәсинә хүсуси фикир верир.

Зәрбәли мүәллим 22 илдир ки, Бакыдакы 190 нөмрәли мәктәбдә ишләјир. Инди бура әсил тәчрүбә мәктәбинә чеврилмишдир. Кәнч мүәллимләри вә елми ишчиләри тез-тез бу мәктәбдә көрмәк олар. Онлар Зәрбәли мүәллимин зәнкин иш тәчрүбәсини өјрәнир, мүнтәзәм олараг елми тәчрүбәләр апарырлар.

Зәрбәли мүәллим јахшы билир ки, әдәбијјаты шакирдләрә јалныз синифдә өјрәтмәклә кифајәтләнмәк олмаз. Одур ки, о, ајда бир дәфә синифдәнкәнар оху тәшкил едир вә бурада шакирдләрин охудуглары китабларын мәзмунуну данышдырыр, онлара лазыми истигамәт верир.

Әсәрин мүәллифи гочаман мүәллим һаггында олан сөһбәтини бу сөзләрлә битирир:

Зәрбәли мүәллимин јашы алтмыша чатмыш, сачы ағаппаг ағармышдыр. Лакин онун күлүмсәр көзләриндә гочалыг әламәти әсла һисс едилмир. О, бундан сонра да кәнч нәслин тә'лим-тәрбијәси илә мәшғул олмаг, өз севимли пешәсини давам етдирмәк фикриндәдир.

◆ ◆

Редаксија һеј'әти: А. Абдуллајев (редактор), Ә. Рәчәбов (редактор мүавини), М. А. Асланов, Ә. Гарабағлы, Ә. Әфәндизадә вә З. Сәмәдов.

Техники редактор **Тофиг Маһмудов.**

Чапа имзаланмыш 31/V-1968-чи ил. Қағыз форматы $60\times84^{1}/_{16}$=3,5 кағыз вәрәги, 6,51 чап вәрәги. ФГ 15939. Сифариш № 1573. Тираж 7.480

Бакы, Коммунист нәшријјатынын мәтбәәси.

442

35 гәп.

76302

ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

(Методический сборник)

Выпуск 2

Приложение к журналу

„АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ“

Баку — 1968